"DİLDE, FİKİRDE, İŞTE, ALFABEDE BİRLİK"

GENÇ TERCÜMANLAR

GÜZ 2024

Dosya Konusu: **İsmail Gaspralı**

1

Dilde, fikirde, işte birlik!

Bişkek, 2024

"GENÇ TERCÜMANLAR"

Editörler:

İmtiyaz Sahibi:
· Erdem YILMAZ

Başeditör:
· Prof. Dr. Ozan YILMAZ

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:
· Harun ÖRS

Kapak, Dizgi ve Tasarım:
· Ömürbek KALİEV

İçindekiler:

Genç Tercümanlar'a Dair...
Ozan YILMAZ, s. 3

Genç Tercümanlar
Erdem YILMAZ, s. 4

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

Gizli Belgelerin Işığında Bir Sovyet Operasyonu: 1944 "Irkçılık-Turancılık" Davası ve Hüseyin Cahit Yalçın
Bartu KİZEK, s. 5-11

Bir Alaş Aydın Portresi: Hayrettin Bolganbay
Erdem YILMAZ, s. 12-16

İlk Türk Kadın Milletvekili: Peri Hanım Sofiyeva
Ergün UCATÜRK, s. 17-22

Kırgız İnançlarında Kötü İyeler
Hakan ERCAN, s. 23-37

Yeknesak Bir Hat: Bahçesaray'dan Bişkek'e Tercüman
Osman KEPENEK, s. 38-42

Bilim Danışma Kurulu:

Prof. Dr. Abdusselam ARVAS
Prof. Dr. Adem ÖĞER
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL
Prof. Dr. Akmatali ALİMBEKOV
Prof. Dr. Ali DUYMAZ
Prof. Dr. Asuman Seda SARACALOGLU
Prof. Dr. Bülent BAYRAM
Prof. Dr. Elnur Hasan MİKAİL
Prof. Dr. Erkan GÖKSU
Prof. Dr. Fahri KILIÇ
Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ
Prof. Dr. Gökçe CANDAN
Prof. Dr. Halil ALTINTAŞ
Prof. Dr. Hamza AKENGİN
Prof. Dr. Hüseyin ÇALIŞKAN
Prof. Dr. Kemal GÖRMEZ
Prof. Dr. Kemal POLAT
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN
Prof. Dr. Muharrem TUNA
Prof. Dr. Mustafa AKSOY
Prof. Dr. Nadim MACİT
Prof. Dr. Oktay ÖZGÜL
Prof. Dr. Osman KARATAY
Prof. Dr. Recai DOĞAN
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ
Prof. Dr. Samettin GÜNDÜZ
Prof. Dr. Suat KOL
Prof. Dr. Süleyman Barbaros YALÇIN
Prof. Dr. Uğur ÖZGÖKER
Prof. Dr. Yunus BERKLİ
Prof. Dr. Yücel ÖKSÜZ

Doç. Dr. Abdülhakim Bahadır DARI
Doç. Dr. Atıf AKGÜN
Doç. Dr. Emrullah TÖREN
Doç. Dr. Erhan YOSKA
Doç. Dr. Ferit YÜCEBAŞ
Doç. Dr. Hakan EYGÜ
Doç. Dr. Hasan ÜNVER
Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ
Doç. Dr. İlhan SAĞSEN
Doç. Dr. Junus GANİEV
Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN
Doç. Dr. Muhammed Emin YILDIZLI
Doç. Dr. Mustafa KARACA
Doç. Dr. Niyazi AYHAN
Doç. Dr. Onur ER
Doç. Dr. Osman ERCIYAS
Doç. Dr. Uğur ÜNAL
Doç. Dr. Yusuf Ziya BÖLÜKBAŞI
Doç. Dr. Zamira OSKONBAEVAI

Yrd. Doç. Dr. Aynura TURDALİYEVA
Yrd. Doç. Dr. Meerim ARTISEVA
Yrd. Doç. Dr. Topcugul NARMAMATOVA
Yrd. Doç. Dr. Zuhra ALTMIŞOVA

Dr. Ali KIRKSEKIZ
Dr. Ali ÜNAL
Dr. Arda ERCAN
Dr. Can Tankut ESMEN
Dr. İlsever RAMİ
Dr. İsmail ARGUNŞAH
Dr. Kadir AĞGÜN
Dr. Mikail CENGİZ
Dr. Muhsin KADIOĞLU
Dr. Reyhan Rafet CAN
Dr. Sacide ÇOBANOĞLU
Dr. Serdar DAĞISTAN
Dr. Terane Mehemmedova BURNAK
Dr. Tunç AYBAK

Öğr. Gör. Çınar CİLKİCİYEVA
Öğr. Gör. Hakan GÜLER
Öğr. Gör. Kemal BOZOK
Öğr. Gör. Oğuz Alparslan ÇATAL
Öğr. Gör. Sebanur YILMAZ

İletişim:

gencterc umanlardergisi@gmail.com

Baskı ve Cilt:

Cilt 1, Sayı 1

Bişkek, 2024-Güz

Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

GENÇ TERCÜMANLAR'A DAİR...

İnsanlık tarihinin önemli buluşlarından biri olan yazı, duygu ve düşünceleri ifade etme noktasında etkili iletişim vasıtalarının başında gelir. Tarih boyunca topluma yön veren birbirinden kıymetli düşünürler, düşüncelerini yazı elbisesiyle vitrine koyup yazının etkili gücü sayesinde birçok ölümsüz davanın ateşli savunuculuğunu yapmışlardır. Aynı davaya gönül veren insanları ortak bir ülkü etrafında toplayan yazı, tarihten siyasete tasavvuftan felsefeye birçok alanda kalem oynatan etkili isimlerin vazgeçilmez iletişim aracıdır. Türk dünyasında çok eskiden beri var olup çeşitli engellerle üstü örtülmeye çalışılan ortak şuuru harekete geçirme noktasında gazete ve dergilerin tartışılmaz bir yeri vardır. Birbirinden kıymetli düşünürler, halkı aynı ülkü etrafında bir araya getirme uğruna yaktıkları düşünce meşalelerinin ışığını bu tür yayın organları vasıtasıyla en ücra köşelere dek yaymışlardır. Türk dünyasında geçmişten günümüze belli bir hassasiyet gözeterek çıkan ***Tercüman, Terakki, Erkin-too, Kazak*** gibi gazetelerin yanı sıra ***Yeni Türkistan, Genç Kalemler, Kardeş Kalemler*** gibi dergiler, aynı davaya baş koyanları bir araya getirme özelliğine sahip süreli yayın organlarıdır. Bunlar arasında önemli bir yeri olan ***Tercüman*** gazetesi, 1883'te Kırım Bahçesaray'da ***İsmail Gaspıralı*** tarafından çıkarılıp ***"Dilde, fikirde, işte birlik"*** sloganıyla Türk dünyasının dört bir yanına seslenmiş, gökyüzünü asırların sesiyle inleterek daha sonra gelecek birçok düşünce adamına yol göstermiştir. ***Ömer Seyfettin*** ve arkadaşları tarafından çıkarılan ***Genç Kalemler Dergisi*** ise yaşı küçük olmasına rağmen büyük düşünmeyi başaran gençleri ***"milli dil ve düşünce"*** ülküsü etrafında bir araya getirip edebiyat ve düşünce tarihindeki yerini almıştır.

GENÇ TERCÜMANLAR

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi çatısı altında kurulan ***Türk Dünyası Öğrenciler Kulübü***, aynı ülküye gönül vermiş gençleri ***"Türk Dünyası"*** ülküsü etrafında birleştirmeyi amaç edinen milli ve kültürel bir oluşumdur. ***"Genç Tercümanlar Dergisi"***nin kurulması fikri, Türk dünyasının dertleriyle dertlenen, hisleriyle hislenen, gündeminden uzak kalamayan, geçmişini gelecekle birleştirmede köprü vazifesi görmeyi amaçlayan gençlerin düşünce paylaşımı yapması için yeni bir dergiye ihtiyaç duyulunca ortaya çıkmıştır. Düşüncelerini ifade etme noktasında edebiyatın gücünden yararlanmak isteyen hevesli gençlerin deneme, şiir, hikâye gibi edebî ürünlerini yayımlamak amacıyla yayın hayatına başlayacak ***"Genç Tercümanlar Dergisi"***, adını ve ilhamını ***İsmail Gaspıralı'nın "Tercüman"*** gazetesi ile ***Ömer Seyfettin*** ve arkadaşlarının ***"Genç Kalemleri"***nden almış olup her iki derginin hedefleri doğrultusunda hareket edecektir. ***Genç Tercümanlar***, Türk dünyasının herhangi bir yerinde yaşayıp duygu ve düşünce paylaşımı yapmak isteyen Türk dünyasına sevdalı bütün gençlere açıktır. Türk dünyasının istikbali olan sevgili gençlerimizi ***Genç Tercümanlar*** dergisinin sayfaları arasında görmek istiyor, derginin uzun soluklu olmayı başarıp süreli yayınlar göğünde güneş gibi parlamasını diliyoruz.

Prof. Dr. Ozan YILMAZ
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

GENÇ TERCÜMANLAR

İsmail Gaspralı, 1883 yılında Bahçesaray'da *"Tercüman"* gazetesini yayınlamaya başladığında, amacı yalnızca bir gazete çıkarmak değil, aynı zamanda Türk ve İslam dünyasında bir uyanış hareketi başlatmaktı. *"Tercüman"*, Türk dilini sadeleştirme ve ortak bir edebi dil oluşturma çabalarının yanı sıra, eğitimde reformlar ve kadın hakları gibi konularda da öncülük etmiştir. Gaspralı'nın vizyonu, Türk dünyasında modernleşme ve millî bilinçlenme hareketlerinin temel taşlarından biri olmuştur.

"Genç Tercümanlar" dergisi, Gaspralı'nın bu vizyonunu günümüz koşullarında yeniden canlandırarak, Türk dünyasının farklı coğrafyalarında yaşayan genç aydınların bir araya gelip ortak bir platformda buluşmalarını sağlamayı amaçlamaktadır. Dergimiz, modern iletişim araçlarını ve dijital yayıncılığı kullanarak, geniş bir okur kitlesine ulaşmayı hedeflemektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde İsmail Gaspralı'nın *"Tercüman"* gazetesini yayınlamasıyla başlayan aydınlanma ve modernleşme hareketi, yalnızca Osmanlı topraklarında değil, aynı zamanda tüm Türk dünyasında derin izler bırakmıştır. Bu çığır açan yayın, Türk ve İslam dünyasında eğitim, dil, kültür ve kimlik bilincinin gelişmesine katkı sağlayarak, bir dönüm noktası yaratmıştır. İşte bu tarihsel ve kültürel mirası yaşatmak ve geleceğe taşımak amacıyla, *"Genç Tercümanlar"* dergisi, Gaspralı'nın yolundan giderek çağdaş bir mecrada yeni nesil aydınların sesi olmayı hedeflemektedir.

"Genç Tercümanlar", İsmail Gaspralı'nın ***"dilde, fikirde, işte birlik"*** şiarını rehber edinerek, günümüzün küreselleşen dünyasında Türk Dünyasının ortak değerlerini ve kültürel mirasını koruma, geliştirme ve yayma misyonunu üstlenmektedir. Bu yolda, genç nesillerin fikirlerini ve projelerini hayata geçirmelerine destek olarak, ortak bir kültürel ve bilimsel ağın oluşumuna katkı sağlamayı hedefliyoruz. *"Genç Tercümanlar"* olarak, dilde, fikirde ve işte birliğin sağlanmasına yönelik çalışmalarımızı kararlılıkla sürdüreceğiz. Amacımız Türk Milliyetine Hizmettir!

Erdem YILMAZ
KTMÜ TÜDÖK Başkanı

Gizli Belgelerin Işığında Bir Sovyet Operasyonu: 1944 "Irkçılık-Turancılık" Davası ve Hüseyin Cahit Yalçın

Bartu KİZEK

Pek yakında 80. sene-i devriyyesini kutlamaya muvaffak olacak Türk milletinin millî fikir veruh dünyasında *"Ankara Nümayişi"*nin yani 3 Mayıs 1944'ün yeri büyüktür. İlki 1945'te yapılmak üzere her yıl yaşananlar anılmaktadır; lakin bilim dünyasının 1944'ü ne kadar "yorumlayabildiği" veyahut ne kadar "anlayabildiği", şaibeli bir mefhum olarak varlığını sürdürmektedir. Bu noktada *"sanık"*lar üzerine birçok çalışma yapılmış ve yapılmakta olsa da gelinen nokta bize, görgü şahitlerinin bile yaşanan olayı yorumlamakta "tanıklıklarının" yetmediğini, yetemediğini göstermektedir. Bu sebeple "Irkçılık-Turancılık" Davası'nda yaşanan olayları yorumlarken daha geniş bir perspektife, hatta farklı bir bakış açısına ihtiyaç olduğu görülmektedir. Tarihçilik metodolojisi olayları bağlamından koparmadan incelemeyi, bir bütün hâlinde ele almayı salık verse de "44 Olayları", bu metodoloji açısından günümüze kadar yeteri kadar irdelenememiş, "kötü bir hatıra" olmaktan ileriye götürülememiştir. Davanın 80. yılında ele aldığımız bu çalışma, ümit ederiz ki yeni bir perspektife zemin hazırlayacak ve olayların bilimsel bir zeminde incelenebilmesi için tarihsel bir temele haiz olacaktır.

Tanin Gazetesi'nin Açılışına Kadar Sovyet ve Alman Kıskacında Türk Siyaseti

Cihan Harbi'nin bitmesi ile birlikte Avrupa, *"bütün savaşları bitirecek olan savaş"*ı geride bıraktığını düşünerek yeni bir çağa başlamış ve ağır şartlarda birçok paylaşım yaparak toparlanma sürecine girmiştir. Buna karşın 1930'lara gelindiğinde, özellikle Avrupa siyasetinde tekrardan dalgalanmaların oluştuğu görülür. İspanya'da 1931'de Monarşi'nin yıkılması ve 1936'da başlayan iç savaş, yaşanacakların adeta habercisi niteliğindedir. Bahsi geçen savaşta muhafazakâr-milliyetçi taraf ile cumhuriyetçi-sosyalist taraf karşı karşıya gelir ve Eroğul İskit'in uygun gördüğü isimden de anlaşılabileceği üzere, bir çeşit *"kardeş kavgası"* vuku bulur.[1] Avrupa'da varolan düzenleri yıkma tehlikesine haiz *"komünizm"* heyulası, bölgedeki devletleri bu dönemde faşizm ve nasyonal- sosyalizm gibi Anti-Komünist metotlardan medet ummaya itmiş, bu yönde bir *"Düalizm"*[2] vücuda getirilmiştir. Örneğin 27-28 Şubat 1933'teki *"Reichstag Yangını"*nın akabinde komünizme karşı sert önlemler alan Alman Başvekili Adolf Hitler'le 8 Temmuz 1933 tarihinde Berlin Büyükelçisi Kemalettin Sami Bey'in bu sıkıntıya dair görüştükleri görülmektedir.[3] Bahsi geçen görüşme esnasında Kemallettin Sami Bey, Türkiye'nin Sovyetlere ve komünizme dair politikasını örnek göstererek Başvekil Adolf Hitler'e Rusya ile iyi geçinmesini, lakin *"Slav tehlikesi"*ni de gözardı etmemesini tavsiye etmiştir.[4] Bahsi geçen bu belge, haricen iki önemli meseleyi daha aktarmaktadır: (planlanan) Türk-Almanticari iş birliği[5] ve İtalya-Almanya anlaşmazlığı.[6]

---

[1] Bkz. İskit, E. (1951). Pek Yakın Tarihin Kanlı Hâtıralarından İspanya'nın Kardeş Kavgası, Resimli Tarih Mecmuası, 22 (2), 1056-1058.
[2] Bkz. Birbirine karşıt oluşan iki "şey", ikililik.
[3] Bkz. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0/231-556-2., 28.07.1933.
[4] BCA, 30-10-0-0/231-556-2., 28.07.1933, s. 2-3.
[5] BCA, 30-10-0-0/231-556-2., 28.07.1933, s. 4-5.
[6] BCA, 30-10-0-0/231-556-2., 28.07.1933, s. 3-4.

Bu görüşmeden sadece iki yıl sonra, 25 Temmuz 1935'teki gizli bir belgeden öğrenmekteyiz ki İspanya Komünist Partisi'nin yayın organı olan *"El Sol"* gazetesi, Türkiye hakkında doğruluğu şaibeli bir yazı kaleme almıştır.[7] Bahsi geçen yazıda *"Nebil Bey"* ismindeki maslahatgüzarımızın Tokyo'da, Habeş meselesine dair Japon Hariciyyesi nezdinde bir teşebbüste bulunduğu aktarılmaktadır.[8] Bu belgeden iki yıl sonra, 06.05.1937 tarihli başka bir belgede Belçika basınından bazı aktarımlara yer verilmiştir.[9] Bahsi geçen aktarımlara göre Türkiye, hem petrol ve kalkınma konusunda Sovyet tekelini kırarak Alman ve İngiliz şirketlerine yönelmiş hem de Boğazları tahkim ederek Sovyetlerin bölgedeki nüfuzunu kırmıştır.[10] Aynı belgeden hareketle Sovyet basınından *"Pravda"* gazetesinin konuyu *"İtalya, Yugoslavya ve Yunanistan ile Akdeniz Paktı yapılacak olması"* şeklinde yorumladığı görülmektedir.[11] *"Frankfurter Zeitung"*'un yorumu ise Türkiye'nin siyasî olarak daha müstakil bir hareket rotasında olmasından mütevellit bahsi geçen gerginliğin iki devlet arasında vuku bulduğu şeklindedir.[12] Basında yer alan bu makalelerden iki yıl sonra, 01.05.1939 tarihli Berlin Büyükelçiliği'nden gelen gizli bir raporda Adolf Hitler'in artık büyük bir tehlike olmaya başladığı, gözünü Rusya ve İngiltere'ye diktiği, *"peygamberlik"* iddiasında olduğu gibi aktarımlara rastlanmaktadır.[13] Bu aktarımdan anlaşılmaktadır ki Türkiye siyaseten Adolf Hitler'den uzaklaşmaya savaştan hemen önce başlamış, yani yakın bir politika gütme hedefinde olmamıştır. Bu belgeden sadece üç yıl sonra, 17.02.1941 tarihli şifreli bir telgrafta bir Alman diplomatının Türkiye'yi uyardığına rastlanmaktadır.[14] Bahsi geçen belgede Rusların Kafkasya ve Boğazlar üzerinden Türklere baskı yapmaya çalışacağına dair iddialara yer verildiği gibi Hitler'in Türkler tarafından tatbik edilen siyasetten rahatsız olduğu da dile getirilir.[15] Bu belgeden hemen hemen bir yıl sonra, 16.08.1942'de Almanların Türkiye'yi savaşa çekmek için tekrardan çeşitli görüşler sundukları görülmektedir.[16] Bahsi geçen belgede Almanlar, Fransa'nın kaybetmiş olmasına ve kendilerinin şimdiden galip olmuş olmasına rağmen Türklerin neyi beklediklerini anlayamadıklarını, Numan Menemencioğlu'nun artık bir karar vermesi gerektiğini, eğer Rusya savaştan galip ayrılırsa Türkleri İngiliz ve Amerikalıların koruyamayacağını aktardıklarına rastlanmaktadır.[17] Buna karşın sadece üç ay sonra, 22.11.1942'de gelen başka bir şifreli telgrafla Almanların Türkiye'nin güttüğü bi-taraflık siyasetinden memnun oldukları aktarılmış, yani Hitler tavır değiştirmiştir.[18] Hitler'in bu tavrı, 25.10.1941'deki Sovyet basınının da gözünden kaçmamış ve *"Türkiye'de Hitler Entrikaları"* isimli bir makale ile durumu gündeme getirerek Türklerin Almanlara iktisadî açıdan *"esir oldukları"* iddiasında bulunmuşlardır.[19]

Ankara Nümayişi'ne Kadar Tanin Gazetesi ve Hüseyin Cahit Yalçın

Tanin Gazetesi, Takrir-i Sükûn Kanunu sebebiyle kapatıldığı 16 Nisan 1925 tarihinden sonra yeniden 1943'te yayın hayatına başlamıştır. Çok sert bir üslup ile yayın hayatına tekrardan başlayan gazetenin bu dönemde kendi fikirleri haricindeki her şeye karşı *"düşmanca"* davrandığı görülmektedir. Bittabi

[7] Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 537/7544.44479.1., 25.07.1935.
[8] TDA, 537/7544.44479.1., 25.07.1935, s. 5.
[9] Bkz. BCA, 30-10-0-0/248-682-13., 06.05.1937.
[10] BCA, 30-10-0-0/248-682-13., 06.05.1937, s. 2-4.
[11] BCA, 30-10-0-0/248-682-13., 06.05.1937, s. 4-5.
[12] BCA, 30-10-0-0/248-682-13., 06.05.1937, s. 6-7.
[13] TDA, 501/ 31148-123348-2., 01.05.1937.
[14] TDA, 501/ 32056-126043-1., 17.02.1941.
[15] TDA, 501/ 32056-126043-1., 17.02.1941.
[16] TDA, 501/ 32050-126344-31., 16.08.1942.
[17] TDA, 501/ 32050-126344-31., 16.08.1942, s. 1-2.
[18] TDA, 501/32050-126344-29, 22.11.1942.
[19] TDA, 571/34936-138078-78, 25.10.1941.

bu durum süreç içerisinde göze batmasına ve bir sorun hâline gelmesine sebebiyet vermiştir.

İlk olarak 21 Eylül 1943 tarihli Tanin nüshasında görülmektedir ki Hüseyin Cahit Yalçın, Almanya'nın mağlubiyetine kesin şekilde kani olmuş,[20] hatta Burhan Belge gibi yazarlar *"Bir fahişenin nasıl iffetinden bahsedilemezse bir istilâcının da "harim-i ismet"i olamaz."* diyerek Sovyetlere saldıran Almanları tenkîd etmiştir.[21] Bu makaleden altı gün sonra, 27 Eylül 1943'te Hüseyin Cahit, Almanların Rusları ve Türkleri birbirine düşürmek için yalan havadisler uydurduklarını iddia etmiştir.[22] Hüseyin Cahit'in bu sert üslubu, dış basında da ses getirmeye başlamış olacaktır ki birkaç gün sonra, 5 Ekim 1943'te kendisi hakkında Almanların yalan iddialarda bulunduklarını, Türk topraklarını başıboş sanarak Tan Gazetesi gibi yayın organlarına yine Türkiye'de neşrettikleri eserlerle saldırdıklarını, bunun sebebinin ise kendisinin İngiliz dostluğunu savunması olduğunu, bu tutumu sebebiyle de "Türkçülük" ve "Vatanseverlik" namında bazı yazarlarca hedef alındığını aktarmıştır.[23] Bir savunma üslubunda yazılan bu makale, aslında ilerleyen süreçte yaşanacakların önceden lakin farklı bir surette Hüseyin Cahit'e ulaştığını göstermektedir. Bu savunmasından iki gün sonra, 7 Ekim 1943'te Almanların Rusya üzerinden Türkleri tehdit ettiklerini aktarmaktadır ki bahsi geçen yazının Alman propagandasına dair kaleme aldığı yazıdan sadece iki gün sonra yazılmış olması, muhtemelen yazısının karşılık bulduğuna işaret etmektedir. Eleştirilerine 18 Ekim 1943'te devam eden Hüseyin Cahit, bu sefer direkt olarak Alman propaganda ajansını hedef alan bir yazı kaleme almış, onların yalan haberler yaymakta olduğunu kesin bir dille, New York Times gazetesi üzerinden örnekleyerek "ifşa" etmiştir.[24] Bahsi geçen yazısından sadece bir ay sonra Hüseyin Cahit'in artık fikirlerini daha net bir üslupta dile getirdiğine rastlanmaktadır; zira yazısında kesin bir dille karar verilirken önce İngilizlerle ittifakın gözetileceğini, sonra Alman dostluğuna bakılabileceğini kaleme almıştır.[25] Bu makale, İngilizlerden umduğu ittifak ve dostluk yaklaşımının direkt "dışavurumu" olması hasebiyle kayda değerdir. Hüseyin Cahit, bu süreçte İngiliz dostluğunu sürekli övgüyle anmış, hatta *"İlk dakikadan itibaren hayat ve istiklâlinin Anglo-Sakson ideallerinin galebesine bağlı olduğunu takdir eden Türkiye bütün mertliği ve imanı ile İngiltere'nin yanında mevki aldı."*[26] diyerek Türkiye'nin kaderinin İngiliz dostluğuna bağlı olduğunu iddia etmiştir. Makaleler üzerinden aktarılan bu süreç incelendiğinde Hüseyin Cahit'in Sovyet ve Alman idaresini eleştirdiği, onlara karşı İngilizlerin yanında saf tutulacak bir politikayı savunduğu görülmektedir. Bu durum özellikle Alman nezdinde Tanin'i ve Türk neşriyatını hedef hâline getirmiş, yalan haber ve propagandalarla neşriyatın saptırılması gibi bir dizi saldırıya maruz bırakmıştır. Fikirleriyle kendisini hedef hâline getiren Hüseyin Cahit'in İngiliz yanlısı tutumu, 5 Mart 1944 tarihiyle beraber yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Türkiye'nin politik olarak suçlu görüldüğünü ve silahsız bırakılmaya çalışıldığını aktaran Hüseyin Cahit, *"İngilizler Türkiye'yi Almanya'ya karşı umumî cephenin bir parçası gibi telâkki ediyorlar idiyse Türkiye cephesine de kendi cepheleri kadar ehemmiyet vermeleri ve bizi*

[20] Yalçın HC (1943, 21 Eylül). Yeni Askerî ve Siyasî Safha, Tanin Gazetesi, s. 1.
[21] Belge B (1943, 21 Eylül). Günün Akisleri: Almanya Vaziyete Her Tarafta Hâkimdir, Tanin Gazetesi, s. 2.
[22] Yalçın HC (1943, 27 Eylül). Yine Bir Propaganda Manevrası, Tanin Gazetesi, s. 1.
[23] Yalçın HC (1943, 5 Ekim). Adalet Huzurunda Bir Hesaplaşma, Tanin Gazetesi, s. 1.
[24] Yalçın HC (1943, 18 Ekim). Çok Lüzumlu Bir İhtiyat Tedbiri, Tanin Gazetesi, s. 1.
[25] Yalçın HC (1943, 7 Kasım). Hissi Selimden İlhâm Almış Sözler, Tanin Gazetesi, s. 1.
[26] Yalçın HC (1944, 5 Ocak). Tahran ve Kahire Konferansları Hakkında bir Mutalea, Tanin Gazetesi, s. 1.

de kendilerinden addettiklerini fiilî surette göstermeleri lâzımdı. Fakat hareketleri ile öyle bir zan hasıl ettiler ki biraz yüzümüze gülüp, biraz kahramanlığımızı methedip bizi ateşe atmayı istiyorlar"[27] şeklinde bir ithamla İngilizleri hedef almış ve Almanya'ya karşı Türkiye'nin yaptığı onca şeye rağmen bunun görmezden gelindiğini aktararak İngilizleri suçlamıştır. Bahsi geçen bu "silah yollamama" kararının 13.03.1944 tarihli şifreli bir telgraftan hareketle Moskova'da alındığına rastlanmaktadır ki Sovyet basınında da aynı şekilde yankı bulmuş ve Sovyetler, Chamberlain ile aynı fikre hasıl olduklarını, yani *"Türkiye'nın otobüsü kaçırdığı"*nı kaleme almışlardır.[28] Sovyetlerin Türkiye'yi yalnızlaştırmak için uyguladığı bu politika, Hüseyin Cahit'in İngilizlere karşı eleştirilerine devam etmesine sebebiyet vermiş, hatta 7 Mart 1944'teki bir makalesinde onları *"hafıza noksanlığı"* gibi ağır bir ithamla eleştirmesine yol açmıştır.[29] Bu sert yazısından sonra bir müddet sessiz kalan ve bu türden (ağır) ithamlarda bulunmayan yazılar kaleme alan Hüseyin Cahit, 20 Nisan 1944'teki bir yazısıyla yine Müttefikleri hedef alarak bu sefer onları Türklerin yaptıklarını görmemekle suçlamıştır.[30] Bahsi geçen Tanin nüshasındaki belki de en ilginç bölüm, aynı sayfada yer alan ve Mussolini'nin ölmeyi beklediğine dair bir haberde yer verilen karikatürde "melek" olarak tasvir edilmesidir.[31] Hüseyin Cahit'in bu makalesine kadar büründüğü sessizlik, muhtemelen 08.04.1944 tarihli Moskova Büyük Elçiliği'nden gelen şifreli bir telgrafta Harp ve Amele Sınıfı Mecmuası'nda yer alan bir makaleyle ilgilidir. Bu makalede *"Türkişe Post"* isimli *"Hitler taraftarı"* bir gazetenin kapatıldığı aktarılmış ve daha bu türden birçok gazete ve yayın organı olduğu dile getirilmiştir.[32] Hüseyin Cahit'in bahsi geçen telgraftan dört gün önce yayımladığı bir makalesinde *"Gazeteciler dünyada kimseden sevgi ve takdir görmemeye mahkûm insanlardır."*[33] diyerek gelecek matbuat ıslahını haber vermesi, telgraftaki konuyla ilişkili sayılabilir. Mayıs ayına gelmeden hemen önce, 28.04.1944'e ait yine başka bir şifreli telgrafta Türkiye'nin tekrardan Harp ve Amele Sınıfı Mecmuası üzerinden Sovyetler nezdinde suçlandığına rastlanmaktadır ki bahsi geçen suçlama, bi-taraflık siyasetini hedef alındığı, İspanya ve Finlandiya gibi komünizme karşı savaşmış "milliyetçi" devletlere örnek olarak yer verildiği bir biçimde Türkiye'nin güttüğü siyasetin savaşı uzattığı iddia edilmiş, makalenin en sonunda ise *"Harbi uzatabilen bütün teşebbüslerin önünü almanın zamanı gelmiştir."* şeklinde bir "talimat"a yer verilmiştir.[34] Bu makaleden sadece birkaç gün sonra 3 Mayıs 1944 tutuklamalarının yaşanması kayda değerdir.

Dava Sürecinde ve Sonrasında Sovyet Basını ile Tanin Gazetesi

Tutuklamaların ardından bir süre sessiz kalan ve yorum yapmayan Tanin Gazetesi'nde 18 Mayıs 1944'te *"Bizde Türkçülük"* isimli bir makale neşredilmiş ve *"Bugün "Türkçüyüm" demek ancak milletimi severim, milletimin terakkisi, refahı ve saadeti uğruna her fedakarlığı göze alırım demekten başka bir mâna ifade edemez ki bunun için de kanunun gösterdiği yolda açık açık çalışmaktan başka bir şeye ihtiyaç yoktur."*[35] şeklinde, görülmekte

[27] Yalçın HC (1944, 5 Mart). Türkiye Silâhsız Bırakılıyor ve Türkiye Kabahatli Görülüyor, Tanin Gazetesi, s. 1.
[28] TDA, 534/37398-150257-27, 13.03.1944.
[29] Yalçın HC (1944, 7 Mart). Türklerde Bugün Keşfedilen Kusurlar, Tanin Gazetesi, s. 1.
[30] Yalçın HC (1944, 20 Nisan). Yanlış Anlaşılan Türkiye, Tanin Gazetesi, s. 1.
[31] Bkz. Ek 1;Adsız (1944, 20 Nisan). Ne kendi eyledi rahat, ne halka verdi huzur!, Tanin Gazetesi, s. 1.
[32] TDA, 571/34936-138078-32, 08.04.1944.
[33] Yalçın HC (1944, 4 Nisan). Matbuat Islahı İçin Tedbirler Alınıyor, Tanin Gazetesi, s. 1.
[34] TDA, 571/34936-138078-18, 28.04.1944.
[35] Yalçın HC (1944, 18 Mayıs). Bizde Türkçülük, Tanin Gazetesi,s. 1.

olan dava işaret edilerek eleştiride bulunulmuştur. Aynı makalede *"Türkçülük bayrağı"*nın İttihat ve Terakki zamanında Tanin tarafından *"açıldığı"*nı iddia eden Hüseyin Cahit, bu vesileyle Türkçülük davasını da sahiplenmiştir.[36] Buna karşın bu sahiplenme, eleştiri bağlamından ayrılarak ele alınmamalıdır; zira 19 Mayıs 1944'te *"Turancılık Hareketi"* isimli makale ile Turancılık fikri *"hâm bir hayal"* olarak yorumlanmış[37] ve aynı sayfada yer alan Hüseyin Nihal Atsız, Reha Oğuz Türkkan, Zeki Velidi Togan ve Doktor Hasan Cansever hakkındaki bir haberde *"Türk Gençliğini İstismar Edenler"* başlığı kullanılmıştır.[38] Kasım ayındaki başka bir makalede dava ile ilgili *"Irkçıların Muhakemesi"* başlığı kullanılmış ve sanıklar hakkında direkt olarak *"suçlu"* ibaresine yer verilmiştir.[39] Bu noktaya kadar yer yer eleştirilerde bulunsa da Müttefik propagandası yapmaktan geri durmayan Hüseyin Cahit, 5 Kasım 1944'te Weimar Cumhuriyeti'nin çökmesinden, yani dolaylı yoldan Nazilerin başa gelmesinden Müttefiklerin *"cumhuriyet diktesi"*ni sorumlu tutmuş ve anlaşıldığı kadarıyla artık Sovyetler nezdinde hedef hâline gelmeye başlamıştır.[40] Savaş sonrasındaki rejim değişikliklerinin nasıl olacağına dair kaleme aldığı 17 Aralık 1944 tarihli yazısında Hüseyin Cahit, halkların istedikleri rejimlerde yönetilmeleri fikrinin sınırlarını tartışmaya açmış ve dolaylı yoldan *"Halklar kendi istekleri ile faşist olamaz mı?"* sorusuna cevap bulmaya çalışmıştır.[41] Bu makaleden birkaç ay sonra Bulgaristan Türklerinin haklarını savunan ve isteklerini dile getiren başka bir yazı kaleme alan Hüseyin Cahit[42], 10 Ocak 1945'te Atlantik Beyannamesi üzerinden Müttefik devletlerin işgal ve müstemleke politikasını eleştirmiştir.[43] Bahsi geçen makalesinin muhtemelen Sovyet nazarındaki yorumlarından rahatsız olmuş olacaktır ki 13 Mart 1945'te Sovyetleri *"Hoşlarına gitmeyen yahut işlerine gelmeyen her vak'a bir irticadır ve faşisttir."*[44] cümlesiyle itham etmiştir. Hüseyin Cahit'in bu makalesinden bir süre sonra, 24 Mayıs 1945'e ait gizli bir belgeden hareketle öğrenilmektedir ki Moskova'daki *"İzvestia"* gazetesi, 31.03.1945 tarihinde onu hedef alarak *"Onun Nazilerden Farkı Ne?"* başlıklı bir makale yayımlamıştır.[45] Bahsi geçen makalede Hüseyin Cahit *"Hitlercilik propagandası"* yapmakla itham edilmiş, Hitlerci haber servisinden yararlandığı iddia edilmiş ve bugüne değin Tanin'de savunduğu bi-taraflık siyaseti Hitlercilik namına yorulmuştur.[46] Bahsi geçen belgedeki en kayda değer kısım, bi-taraflık siyaseti üzerinden *"Yalçın, pek haklı olarak Hitlercilikle Turancılık arasında bağlılık olduğunu iddia etmektedir."*[47] şeklinde yapılmış olan yorumdur. Bu aktarım, 3 Mayıs 1944'te gerçekleşen tutuklamaların Sovyet eliyle gerçekleşmiş bir çeşit "Denazifikasyon"[48] örneği olduğuna işaret ettiği gibi, Hüseyin Cahit'in gelinen noktaya değin Almanlara atfettiği *"gerçekleri çarpıtma"* metodunun Müttefikler eliyle kendisine de uygulandığını (yani Müttefiklerin de bu metoda haiz olduğunu) göstermesi açısından önemlidir. Aynı zamanda tutuklamaların başladığı ilk günden bu yana sanıklara karşıt bir tutum

---

36 Yalçın HC (1944, 18 Mayıs). Bizde Türkçülük, Tanin Gazetesi, s. 1.
37 Yalçın HC (1944, 19 Mayıs). Turancılık Hareketi, Tanin Gazetesi, s. 1.
38 Adsız (1944, 19 Mayıs). Türk Gençliğini İstismar Edenler, Tanin Gazetesi, s. 1.
39 Adsız (1944, 4 Kasım). Irkçıların Muhakemesi, Tanin Gazetesi, s. 3.
40 Yalçın HC (1944, 5 Kasım). Demokrasilerin Muvaffakiyet Sırları, Tanin Gazetesi, s. 1.
41 Yalçın HC (1944, 17 Aralık). Modern Bir Babil Kulesi, Tanin Gazetesi, s. 1.
42 Yalçın HC (1945, 2 Ocak). Bulgaristan Türklerinin Hakkı, Tanin Gazetesi, s. 1.
43 Yalçın HC (1945, 10 Ocak). Müstemlekeler ve İdareleri, Tanin Gazetesi, s. 1.
44 Yalçın HC (1945, 13 Mart). Vehim mi Bahane mi?, Tanin Gazetesi, s. 1.
45 TDA, 571/34936-138077-20, 24.05.1945.
46 TDA, 571/34936-138077-20, 24.05.1945, s. 1.
47 TDA, 571/34936-138077-20, 24.05.1945, s. 1.
48 Müttefik devletler tarafından güdülen "Nazilerden Arındırma" anlamına gelen politika.

sergileyen Hüseyin Cahit'in, sadece eleştirileri sebebiyle Sovyet basınında *"Hitlerci-Turancı"* olarak addedilmesi, Sovyet propaganda gücünün hiçbir muhalefete göz yummadığının göstergesidir. Bahsi geçen bu belgeden bir ay sonra, 22.06.1945 tarihli başka bir şifreli telgraftan aktarıldığı üzere Sovyet basını Burhan Belge gibi diğer Tanin yazarlarını da hedef almış, özellikle *"İzvestiya"* gazetesi onların *"faşizm kalıntısı"* olduğunu iddia etmiştir.[49] Belgenin devamında Yugoslavya'daki *"Borba" gazetesinin de Balkanlar hususunda Türkiye'nin arabuluculuk yapmaya çalışmasının sert bir dille eleştirildiği kayda geçmiştir.*[50]

Sonuç

Türkiye üzerindeki nüfuzunu kaybetmeye başlayan Sovyetlerin Nazi tehdidi sayesinde tekrardan nüfuz kazanmaya başlaması ve bu nüfuzdan hareketle kendilerine karşı gelen muhalif sesleri bastırmaları, uzun müddet Türkiye'nin içinde bulunmak zorunda kalacağı sıkıntılı bir süreç başlatmıştır. Dünya kamuoyunda da kendisine yer bulan bu Sovyet iddiaları, yer yer başka devletlerin de gündemine girmiştir. Bu makalelerden 28.03.1947 tarihli *"Österreichische Zeitung"* isimli Avusturya gazetesindeki *"Türkiye Hitler Almanyası'nın Yanında Harbe Girmeye Hazırdı"* başlıklı makale, Sovyet basınının güttüğü Türkiye'yi yalnızlaştırma ve suçlama politikasının yansımalarına örnek teşkil etmesi açısından kayda değerdir.[51] Hüseyin Cahit Yalçın örneğiyse özellikle "Sovyet propagandası" kapsamında ele alındığında daha farklı bir noktaya iştirak eder. Ona yöneltilen bu ithamlar silsilesi, hem Sovyetlerin Türkiye üzerindeki nüfuzunun suretini göstermesi açısından hem de 3 Mayıs 1944'ü "yorumlayabilmek" ve "anlayabilmek" maksadıyla önemlidir; zira Hitler'le tek "olumlu" sayılabilecek münasebeti, devlet tarafından 50. yaş günü merasimi için yollanacak heyetin içinde yer alması olan Hüseyin Cahit Yalçın'ın bile Sovyet çıkarları namına gerektiğinde *"Hitlerci"* addedilebilmesi, bahsi geçen propaganda gücünün kuvvetini kanıtlar niteliktedir.[52] Yazılarında Müttefikleri öven Hüseyin Cahit Yalçın hakkındaki yorumlar bir noktadan sonra dünya kamuoyunda öyle bir hâl almıştır ki *"Rus-Fransız Muahedesi"* ismindeki inceleme yazısı *"Müttefikler arasına nifak tohumu ekmeye"*[53], *"Varşova'yı Kurtaralım"* isimli Sovyetlerin durmasını eleştiren ve daha da ilerlemelerini isteyen eleştiri yazısı ise *"Kızılordu ve Hitlerizm'i imhâ eden milyonlarca Sovyet halkına bir hakaret"* olarak yorumlanmıştır.[54] Muhtemelen kendisine karşı başarıyla sürdürülen bu propaganda metodu ilerleyen süreçte ilgisini çekmiş olacaktır ki *"basın rejimi ve basın teşkilatı"* hakkında inceleme yapmak üzere savaştan sonra Avrupa'ya seyahat etmiştir.[55]

Gelinen nokta göstermektedir ki gerek Sovyet basınının *"Harbi uzatabilen bütün teşebbüslerin önünü almanın zamanı gelmiştir."*[56] talimatının hemen ardından 3 Mayıs 1944 olaylarının yaşanmış olması, gerek sonraki süreçte Sovyetlere karşı en ufak muhaliflik belirtisi gösterildiğinde bu muhalifliği icra eden kişilerin *"faşist"* ve *"Hitlerci"* olarak itham edilip bu surette saldırılara maruz kalmaları, "Irkçılık-Turancılık Davası" adıyla anılan bu yargılamanın gerçekleşmesinde zemin teşkil etmiş, hatta bahsi geçen yargılamaların bir "operasyon" niteliği taşımasına haiz olmuştur.

[49] TDA, 571/34936-138078-55, 22.06.1945, s. 1.
[50] TDA, 571/34936-138078-55, 22.06.1945, s. 1-2.
[51] TDA, 506/42717-192917-19, 01.04.1947.

[52] BCA, 30-18-1-2/86-31-20, 11.04.1939.
[53] TDA, 571/34936-138078-46, 09.01.1945.
[54] TDA, 571/34936-138078-53, 09.09.1944.
[55] BCA, 30-18-1-2/110-10-19, 07.02.1946
[56] TDA, 571/34936-138078-18, 28.04.1944

Belgelerden hareketle bahsi geçen yargılamaların sadece bir "suç" ile ilişkilendirilmemesi gerektiği görülmektedir ki Sovyet muhalifliği icra eden herkesin benzer *"Denazifikasyon"* denemelerinin hedefi olduğu, Hüseyin Cahit Yalçın nazarında örneklendirilebilir.

Ek 1: Mussolini'ye dair Tanin gazetesinde yer alan karikatür. Adsız (1944, 20 Nisan). Ne kendi eyledi rahat, ne halka verdi huzur!, Tanin Gazetesi, s. 1

Bir Alaş Aydın Portresi: Hayrettin Bolganbay

Erdem YILMAZ*

1894 yılında Akmola bölgesi, Akmola ilçesinde (daha sonra Nura, daha sonra Korgaljınn bölgesi) doğmuş ve 21 Kasım 1937'de Taşkent'te masum bir şekilde vurularak hayatını kaybetmiştir. Gazeteci, halk figürü, yazar olarak bilinen Bolganbay, Alaş hareketinin önemli bir figürüdür.[1] Hayrettin'in babası Abiş (Abdirahman), açık fikirli bir mümin ve hacıydı. Bu sebeple köy okulundan sonra oğlunu Orinbor'daki Hüseyniye medresesine göndermiştir. H. Bolganbay burada eğitimini sürdürürken *"Kazak"* gazetesinde yazılar yazmaya başlamıştır. Genç öğrenci, millet, eğitim ve ülkenin aydınlanması gibi konularla ilgileniyordu.

Hayrettin, Orinbor'daki "Hüseyniye" medresesinin bir öğrencisiydi ve buradan mezun olduktan sonra Sir bölgesine (eski Sırdarya vilayeti, Akmeşit ilçesi) taşınmış ve burada tanınmış aydınlarından Kaljan Konıratbayulı'nın daveti üzerine eğitim ve öğretim faaliyetlerine katılmıştır. Ayrıca, köyündeki genç kardeşleri Auelbek ve Alibek Konıratbayev'e ders vermiştir. Alibek Konıratbayev, sonradan ünlü bir yazar ve bilim insanı olmuştur; ancak 1937'de vurularak hayatını kaybetmiştir. H. Bolganbay, mesleğini her zaman "öğretmen ve gazeteci" olarak tanımlamıştır. Bu dönemde, 20. yüzyılın başlarında birçok aydın kendi uzmanlık alanlarında etkinlik göstermekteydi ki bu durum Ahmet ve Mirjakıp'ın biyografilerinde de görülebilir.

1916 yılında Rus İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na müdahalesi sırasında H. Bolganbay, Minski de Kazak askerlerine bakan bir grup içinde bulunmaktaydı. 1917 devrimleri sırasında ise Hayrettin, M. Şokay ve S. Kozhanov ile Taşkent'te (Türkistan) *"Birlik Tuyu"* gazetesini yayınladı. Hayrettin Bolganbay, söz konusu gazetenin 7-14. sayılarını editörlük yapmıştır. Aynı yıl içerisinde, H. Bolganbay, Orynbor'da (Orenburg, 1917) düzenlenen İkinci Genel Kazak Kongresi'ne Türkistan ve Sırdarya bölgeleri adına delege olarak katılmıştır. 1919 yılında Türkistan'da (Taşkent) işçi hareketinin lideri, 1918-1920 yılları arasında Taşkent'te eğitim işlerini organize eden bir öğretmen olarak görev yaptı. 1921-1922 yılları arasında Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic, Turkestan ASSR) seçim işleriyle ilgili olarak görev aldı.

Bolganbay 1920 yılının Aralık ayında, A. Baytursunoğlu, Ä. Bökeyhan,S. Saduakasoğlu, J. Aymautoğlu gibi diğer önde gelen şahsiyetlerle birlikte "Kazakistan" devlet başkanlığı bürosunun yöneticileri arasında yer aldı. 1921 yılında bir dizi görüşme yaparak **Alaş Orda** adı altında Buhara'da Bolşeviklere karşı eylemler gerçekleştirdi. Bu görüşmeler Enver Paşa ve Zeki Velidi Togan arasında geçmiştir.[2] Resmî belgelerde, 1924 yılına kadar Hayrettin'in nerede olduğu belirtilmemiştir. Bununla birlikte bir takım kaynaklarda.

1924-1928 yılları arasında, Hayrettin Bolganbay, Petropavlav olarak bilinen bir

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Uluslar arası İlişkiler Bölümü, Yüksek Lisans Öğrencisi

[1] Болғанбаев Х. Шығармалары. Тағылымы. – Астана: Парасат әлемі, 2005.- 256 б.

[2] Национальная энциклопедия / гл. ред. Б. Аяганов. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2004. – С.437.

bölge de halk eğitim bölümü başkanı olarak görev yaptı. Ayrıca pedagoji teknik okulu ve parti okulu öğretmenliği görevlerini üstlendi. Hayrettin'in resmî belgelerinde "1922-1924 yılları arasında ailevi nedenlerden dolayı iş yapamadım" ifadesi yer almaktadır.

1924-1928'de H. Bolganbay, il halk eğitim dairesi başkan yardımcısı, Pedagoji Koleji ve Sovyet Parti Okulu'nda (Sovyet Parti Okulu) öğretmen ve Sovyet Partisi eğitim dairesi başkan yardımcısı olarak görev yapmıştır. 1928'de Kızılhar'dayken *"karşı-devrimci bir örgüte katılmak"* gibi asılsız bir suçlamayla tutuklandı ve soruşturma için Almatı hapishanesine gönderildi. O dönemde A. Baytursunoğlu, M. Dulatoğlu ve diğer büyük şahsiyetler, *"Sovyet hükümetine karşı grup kurmak"* gibi siyasi suçlamalarla Almatı hapishanesindeydi. H. Bolganbay'ın tarihi faaliyetinden bahsederken, kendisinin Birinci ve İkinci Tüm Kazak kongrelerine Türkistan ve Sırderya vilayetlerinden delege olarak katıldığını, düzenlenen bölgesel konferansa Sırdarya vilayetinden özel olarak gönderildiğini belirtmeden geçemeyiz. O dönemde bile yeni yerleşim yerinden büyük bir güven kazandığını ve halk arasında özel bir nitelik taşıyan popüler bir figür haline geldiğini söyleyebiliriz. Hayrettin'in enternasyonal ve siyasi kişiliği ile de ön plana çıkmaktadır. Bolganbay arkadaşlarıyla birlikte Buhara'daki yayıncılarla Kazakların geleceği konusunda görüşmelerde bulunmuştur. Bolganbay'ın siyasi okuryazarlığı ve bu yöndeki kararlılığı Z. V. Togan tarafından yazılan "Anılar (Hatıralar)" içerisinde özel olarak kaleme alınmıştır.[3]

1930 sonrasında Arhangelskve Sıktıvkar'a sürgüne yollanmıştır. 1934 yılında Almatı'ya dönmüştür. 1937 yılına kadar Sarıgaş olarak bilinen bölgede öğretmen olarak çalıştı. 21 Nisan 1937'de burada tekrar tutuklandı ve 21 Kasım'da Taşkent'te vuruldu. Sovyet yetkilileri 27 Şubat 1958'de H. Bolganbay'ın suçsuz olduğu kanaatine varmıştır.

Görsel 1: Hayretdin Bolganbaev[4]

H. Bolganbay'ın hayatını ve eserlerini tanıyabilmek için 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki olayları incelemek gerekir. 1918-1920 yılları Rusya'daki Türk halklarının aydınları için mücadelelerle dolu olmuştur. Ülkenin kaderinin tartışıldığı bu mücadelenin ortasında şairler ve yazarlar da vardı. Bu sırada Rus-Türk figürleri istişare için bir araya gelmiştir. Bu konuda Z.V. Togan şunları söylüyor:

"1917 yılının Ekim sonu ve Kasım ayının başında, Kazak halkının büyük temsilcileri Torgay komiseri A. Bokeyhan'ın evine geldi: Cengizlerin saygın büyüğü yazar A. Baitursun. Bokei Horde'daki çevresi, Şahingerey Sultan Bökeyhanov, Taşkent'ten M. Şokay, Jahanşa Dosmujhamedov ve ben bir araya geldik. 18 Ocak 1918'de Orinbor (Orenburg) Bolşevikler tarafından ele geçirildi. Komiser A. Bokeyhan ve diğer Kazak temsilciler Doğu Kazakistan'a (Semey) doğru yola çıktılar. 15 Mayıs'ta Kostanay'da yazar Gabdulla Gismeti'nin babasının evinde buluşmak üzere sözleştik. ... Kazaklar iki gün önce geldi. Kazaklar yani Alaş Orda, Kulja ve Şaueşek aracılığıyla yabancı ülkelerle temas kuracak, biz de Japonya'ya temsilcimizi göndereceğiz. Taşkent ve

[3] Тоган Заки Валиди. Воспоминания: борьба народов Туркестана и других вост. мусульман-тюрков за нац. бытие и сохранение культуры. Москва: Московская типография №12, 1997.- 650 с.

[4] https://kazpravda.kz/n/imya-vozvrashchennoe-narodu/

Fergana'daki direniş hareketlerinin temellerini belirledik. Saydgerey Magaz, Alaş Orda gazetesi[5] için Başkurt hareketi hakkında bir makale ve bir şiir yazdı. 18-21 Temmuz 1918'de Başkurt hükümeti ile Alaş Orda arasında 12 maddelik bir anlaşma imzalandı. Aralık 1918'de G. Birimzhanov, M. Auezov ve diğer birkaç Kazak, Alaş Orda adına Yermolovka'daki[6] Başkurt kampına geldi. " müttefikler ulusal hükümetlere ve ordulara karşı katı önlemler alırlarsa Sovyet hükümetiyle anlaşmaları gerekir" dediler. Şubat 1919'da Kulgan köyü yakınlarında savaş tüm şiddetiyle devam ederken iki Kazak temsilci geldi. İsimlerini unuttum. Bunlardan biri şair Mağcanan-Audeyim'dir. Aralık 1918'de bizimle birlikteydi. Başkurtların mücadelesini anlatan "Ural" adlı bir şiir yazdı.[7] Kazaklar A. Baytursun'un mektubunu getirdiler. Yalnızca Batı Kazakistan hükümetinin Sovyet tarafına geçebileceği ve Doğu Kazakistan'ın Kolçak'ın generali Belov'a teslim olacağı belirtiliyor. 18 Şubat'ta meclise gideceğimizi söyledik. Kazaklarla önceden ortak bir tutum üzerinde karar kıldık. Aralık 1919'da Doğu Kazakistan'da Alaş Orda hükümeti düştü. Mart (1920) ayında Mirazim Kadirbayev ve Muhtar Auezov Başkurdistan'a geldi. Muhtar bu kez 1918'deki görüşmemizde olduğundan daha endişeli görünüyordu. Yapısı gereği yavaş ve huzursuz olan M. Auezov, Türkistan'daki direniş hareketini içtenlikle desteklemiştir"[8] demektedir. Zor yılların her günü, içinde bulunulan durumdan doğan her karar, aydınların araştırmasını ve düşünmesini gerektirmektedir. 1920 yılı Bolşeviklerin iktidara geldiği andır. Entelektüellerin çoğu Sovyetlerin yanında yer almak zorunda kalmıştır. Fakat Basmacı hareketinin destekçileride Kazaklar arasında yok değildir. Bununla birlikte örneklendirmek gerekirse eğer; Ahmet Baytursun Sovyetlerin yanında yer alacak ve halkına fayda sağlayacak, Togan ise basmacılara "Başkurtların Sovyetler Birliği'nden kazanılacak hiçbir şey olmadığını"

Söyleyecektir.[9] Mustafa Şokay ise Basmacılar hakkında, *"Basmacılar, Türkistan'da Rus diktatörlüğüne karşı Türkistan'ı kurtarma yolunda kan döken, canlarını feda eden isyancılar ve savaşçılardır"* Demektedir.[10]

2 Ağustos 1921'de, bu zor dönemde Sovyet karşıtı ayaklanmanın bayrağının düşmediği yerde Türkistan Ulusal Federasyonu'nun (TUF)[11] ortak komitesi kurulmuştur. Kuruluşuna Atatürk'ün güvendiği temsilcisi Türkiye Büyük Millet Meclisi Milletvekili İsmail Suphi Soysallıoğlu, Alaş Orda'nın temsilcisi, Afgan Büyükelçisi Abdrasul-Han ve diğer Özbek, Kırgız, Başkurt aydınları katılmıştır. Ürk halklarının sayısız özgürlük mücadelesinin kanıtı olan Basmacılar hareketine (1918-1923) Kazak vatandaşların da katılması sağlanmıştır. Bolşevizme karşı direniş ve basmacılık hareketi edebiyata da yansımıştır. Bolganbay'ın da yazarları arasında bulunduğu Birlik Tuyu (Tuu, Tuy) gazetesinde Beyimbet Maylıoğlu'nun yazmış olduğu *"Ne yazdım, Tanrım?"* adlı şiir,[12] Jusipbek Aymauıt'ın *"Daladagı Naurız,*[13] *Janabaydın canındagı tragerdie*[14]*"* adlı hikayelerinde de Basmacılık hareketi ve dönem içerisinde yaşanan olaylar yer edinmiştir.

1922-1923'te Bolşevik Rusya tüm gücünü eski imparatorluğun doğusuna akıttı. Buradaki direniş hareketleri zayıflamaya başlamıştır. Böylece 1923 yılında Türk halkını özgürleştirme hareketi, objektif koşullar göz önünde bulundurularak ve Türkistan Milli Federasyonu Birleşik Komitesi'nin kararı dikkate alınarak yurt dışına çıkmak zorunda kalmıştır. Türk halklarının kaderinin tartışıldığı dönemde faaliyet gösteren "Şagatay Basi"[15] teşkilatı, Türkistan'ın maneviyatını olumlu yönde etkilemiştir.

---

5 muhtemelen "Sarıarka"
8 Orinbor yakınında.
7 bu şiir bilinmiyor, "Ural Dağı" şiiri 1913'te, "Ural" şiiri ise 1922'de yayınlandı
8 Тоган, 148-242 с.
9 Тоган, 259 с.

10 Шоқай М. Екі томдық шығармалары. 1-т. Алматы: Қайнар, 1998.- 512 б.
11 Түркістан Ұлттық Федерациясының
12 Майлыұлы Б. Не жаздым, құдай?// Бірлік туы, 1918 жыл, 30 наурыз.
13 Аймауытұлы Ж. Даладағы Наурыз // «Қызыл Қазақстан», N6, 1922.
14 Қызылбас (Аймауытұлы Ж.). Жаңабайдың жанындағы трагедие // «Жас қазақ», N7, 8, 9, 10, 1924.

20'li yıllarda Türkistan'ın manevi gelişiminde diğer büyük bir dönüm noktası ise "Talap" adı verilen Kazak-Kırgız kültürel oluşumun doğuşudur. Bu örgüt 4 Aralık 1922'de Taşkent'te resmi çalışmalarına başlamıştır. H. Bolganbay da bu yeni hareketin bir parçası olarak yerini almıştır.[16] 20'li yılların başında "Ak Jol" (Taşkent) gazetesinde yayınlanan materyallere göre "Talap"ın hedefi sadece kağıt üzerinde değildi. Birçok kültürel etkinlik düzenlemiştir. Bu etkinliklerin arasında Turan ve Türk tarihi ile ilgili konferanslar düzenlemekte vardır. Bolşevizmin belirsiz yönelimi sırasında bu kadar çok çalışmanın yapılmış olmasını, eski havarisel ruhun kaybolmamış olmasıyla ve Alaş'ın aydınlanmasının gücüyle açıklayabiliriz.

Yukarıdaki verilerin tümü, Türkistan'ın manevi ve kültürel sorunlarının, Alaş'ı inceleyenler tarafından gözden kaçırılmadığını göstermektedir. Yazar Hayrettin Bolganbay da bu öğretici olayların ortasında bulunmuştur. *"Vatandaşlık Bayrağı"* başta olmak üzere Türkistan'daki tüm özel etkinliklere katılması muhtemelen bunu kanıtlamaktadır. Alaş Özerkliği başlıklı yazıda Bolganbay, *"Alaş özerkliği, milyonlarca Alaş sloganına sahip olan Kazak-Kırgız halkının en büyük hayalidir. Alaş hayatta kalırsa bunun gün yüzüne çıkacağına şüphe yok."* Demektedir.[17] Başka bir yazısında ise, *"Türkistan'daki Kazak-Kırgızların Alaş özerkliğine katılmayacağını kim düşünebilir?"* diyerek böyle bir düşünceyle milleti zor durumda bırakmadan kurtarmanın yolunu gösterdiği görülmektedir.[18]

H.A. Bolganbay'ın çalışmaları sosyal, politik ve kültürel konulara ayrılmıştır. "Haseniye Medresesi'ndeki Kazak çocukları", "Açık mektup". Gabdolla Shokayevka", "Doğumdan önce evlilik", "Arsa kirası", "Edebi borcumuz", "Edebiyat partisi", "İ.Gasprinski yılı", "Türkistan ülkesi", "İnancın gücü", " Kokan"ın mücadele yıllarında Yazarın kaleminin gücü, cesareti ve dürüstlüğü "Süveyş ve Kazak-Kırgız", "Tula Bolary Sasidy", "Bir Değişim Günü", "Şubat Değişimi" analitik eserlerinde görülmektedir. , "Sovyet hükümeti ve gün doğumu". Yazar ayrıca "Altın Göl", "Kısa Hayat Hikayesi", "Değirmen" gibi sanat eserleri de yazmıştır.[19] Gazetelerinde "Bortang", "Karytai" takma adlarını kullanmıştır. Son söz olarak Bolganbay'ın şu cümlesini dile getirmek isterim.

"Milletin davası milletle birlikte büyür."

[15] 1918-1922'de Özbek modernistlerinin "Çağatay basi" (orijinal adıyla "Chigatoy Gurungi") adlı bir kültür örgütü bu şehirde (Taşkent) faaliyet göstermiştir. Anlamı "büyük Çağatay'ın mirasçılarının tartışma, konuşma ve bahis yeri"dir (gurungi Farsça bir kelimedir).

[16] Қамзабекұлы Д. Руханият. Алматы: Білім, 1997.- 272 б.

[17] «Бірлік туы», 1918 жыл, 7 наурыз

[18] «Қазақ», 1917 жыл, 31 желтоқсан

[19] Болғанбай Х. Иман күші. – Алматы: Арыс, 2009.- 288 б.

№ 95 1915

Второй годъ изданія

Görsel 2: "Kazak" Gazetesi

Киргизская газета „АК-ЖОЛ" (Светлый путь)
Орган Ц. К. К. П. и Ц. И. К. Туркреспублики.

№ 14 Пятница 14 Января 1921.

Görsel 4: "Ak Jol" Gazetesi

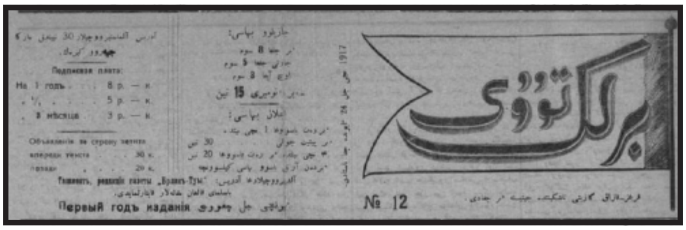

№ 12

Первый годъ изданія

Görsel 3: "Birlik Tuy (Tuğ)" Gazetesi

İlk Türk Kadin Milletvekili: Peri Hanim Sofiyeva

Ergün UCATÜRK*

Rus Çarlığının 20. yüzyılda çeşitli buhran ve savaşlar yaşaması, topluma millî uyanışın şualarının yansımasına neden olmuştur. Çarlık dâhilinde devam eden bu durumlar, esasen de Rus toplumunun olmadığı ve sömürülmüş, istilâ edilmiş bölgelerde daha etkili olmuştur. 19-20. Yüzyıllarda temel millî uyanışın merkezlerinden birisi Güney Kafkasya olarak bilinmektedir. Çarlığın sürüklendiği son, Ekim Devrimi ile tamamlanırken bölgede millî hareketler ile yerel hükûmetleri ortaya çıkmıştır.

İlk olarak 1917 yılının sonlarında Transkafkasya Komiserliği kurulmuştur. Devamında bu yönetimin meclisi olarak ise 1918 yılının Şubat ayında Transkafkasya Seymi'nin temelleri atılmıştır.[1] Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermeniler olmak üzere temel üç farklı etnikten oluşan bu yönetim, her ne kadar da Osmanlı Devleti'nin Trabzon Konferansı sürecindeki ültimatomlarla bağımsızlığını Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'ni ilân etmiş olsalar da bu devlet uzun süreli olmamıştır.[2] Farklı dış politika tutumlarına sahip olan etnik yönetimler, Batum Konferansı'nda ciddi farklılıklarla karşı karşıya kalmaları sonucunda üçlü federal yapı, yerini millî cumhuriyetler dönemine bırakmıştır. Üçlü federal yapının dağılmasının ilk hamlesini ve millî cumhuriyetlerin ilk adımını -deyim yerindeyse tuğlasını- atan 26 Mayıs 1918 tarihinde Gürcistan Cumhuriyeti olmuştur.[3]

Millî cumhuriyetleri uluslararası kamuoyunda kendi mevcudiyetini tasdik etmek için en temel iki sınavdan geçmeleri önemlidir: *de facto* ve *de jure* -bir diğer ifadeyle fiilî ve hukukî- olarak tanınmak. Bu süreç İtilaf Devletleri karşısında Batı'daki birçok diplomatik görüşmeler ile devam ederken bir diğer yandan devletler kendi dâhilinde demokrasinin temellerini atmak adına yerel düzenlemelerde bulunurken eşitçilik ilkesi altında ilk seçimlerini gerçekleştirmeye gayret etmişlerdir.

Bu seçimler arasında Türk tarihi adına önemli kısmı, Gürcistan Cumhuriyeti'nde gerçekleşmiştir. Çünkü Gürcistan'da düzenlenen yerel ve kurucu meclis seçimlerinde ulusal azınlıklar arasında Türklerinde yer alması ve Türk ve Müslüman dünyasının ilk Türk kadın milletvekilinin ortaya çıkması söz konusudur. Demokratik yollarla milletvekili hakkı kazanan ilk Türk ve Müslüman kadın ise tarihi belgeler ışığında: "Peri Hanım Sofiyeva" olarak görülmektedir.

Çalışmada ilk olarak yerel seçimlere dair kısa bir bilgi verilip daha sonradan Peri Hanım'ın katıldığı seçimin serüveni, dönem basını, arşiv materyalleri ve hatıralar ortaya koyularak incelenmiştir.

---

* Siyasi Tarihçi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Doktorantı, Türkçü Düşünce Birliği Yönetim Kurulu Üyesi, ergunucaturk@gmail.com

[1] Serpil Sürmeli, Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s. 12.

[2] Zurab Avalov, Nevazisimost Gruzii v Mejdunarodnoy Politike 1918-1921 g.g., Paris 1924, s. 33.

[3] Dokumenty i Materaly po Vneshnei Politike Zakavkazia i Gruzii, Tiflis 1919, s. 334.

Dünya Siyasi Tarihinde Kadınlar ve Peri Hanım Sofiyeva

Dünya siyasi tarihinde kadınların rolü oldukça önem arz etmiştir. Tarihi gelişim olarak her ne kadar da 19. Yüzyıldan itibaren seçme ve seçilme hakkına sahip olsalar da demokrasinin eşitlik ilkesi cinsiyet kavramını ortadan kaldırmaya gücü yetmiştir. Dünya tarihine bakıldığı zaman kadınların seçme ve seçilme hakları sırasıyla 1893'te Yeni Zelanda'da, 1902'de Avustralya'da, 1906'da Finlandiya'da ve 1907'te Norveç'te verilmiştir.[4] Fakat seçimlerden milletvekili olmaya hak kazanan ilk kadınlar (19 kadın) ise 1907 yılındaki Norveç'te düzenlenen seçimlerin sonucunda tarihe adını yazdırmıştır.[5] Fakat Türk tarihine bakıldığı zaman yaygın bir bilgi olarak Türk kadınına verilen tarih olarak *Resmî Gazete*'de yayımlanan 5 Aralık 1934 tarihli, 2599 numaralı kanun[6] sonrasında 1935 yılında gerçekleşen seçimler neticesinde seçilen ilk Türk kadın milletvekilleri olarak ise: Mebrure Gönenç, Hatı Çırpan, Türkan Örs Baştuğ ve vd. olarak bilinir.[7] Fakat bir diğer taraftan yaygın bir bilgi olmadığından gözden kaçan durum Güney Kafkasya'daki demokrasinin doğuşuyla ortaya çıkmıştır. Gürcistan Cumhuriyeti'nin 1918 tarihinde düzenlediği ilk yerel seçimlerinde milletvekilliği hakkı kazan tarihin ilk Türk kadın milletvekili, Borçalı Türklerinden: Peri Hanım Sofiyeva'dır. Tam tarihi belli olmamakla birlikte bazı dönem kaynakları ışığında 1884 yılında doğan Peri Hanım Sofiyeva bu isimlerden birisi olarak görülmektedir. Peri Hanım, Sofular nesli Tiflis vilayetinin meşhur ağa soyundan birisinde doğmuştur. Sofiyevler neslinden olan Sofu Bey Sofiyev, oğulları Rahim Sofiyev ile Allahverdi Sofiyev, 1905 yılında Tiflis'teki Türk ahalisine yönelik Ermeniler tarafından gerçekleştirilen silahlı saldırıya karşı halk harekâtını oluşturan isimlerden olmuştur.[8] Aynı soydan olan Nuh Bey Sofiyev, Azerbaycan Cumhuriyeti ordusunda general konumunda yer almış ve Tatar Süvari Alayı'na komutanlık etmiştir.[9]

Peri Hanım'ın 9 kardeşi 3 bacısı ile geniş bir aileye sahip olduğu belirtilmektedir. Kendisinin evladı olmamasından dolayı kardeşinin çocuğu Pompul Hanım'ı evlat edinmiştir. Bunların yanı sıra kardeşlerinin diğer kız çocuklarıyla yakından ilgilenmiş eğitim almalarına imkân sağlamıştır.[10]

BBC Azerbaycan'ın gerçekleştirdiği röportajda yeğeni Mehmet Ağa Sofiyev'e göre, Peri Hanım gerekli olduğu düzeyde kendi memleketi ve Borçalı Türkleri için uğraş gösteren bir kadın olmuştur. Sadece Karayazı'nın Karacalar köyünden değil, diğer Türk köylerinden de insanların gelerek Peri Hanım'la müzakere ettiği ve nasihat aldığı söylenmektedir.[11]

[4] Zerrin Ayşe Öztürk, "Uluslararası Siyasette ve Karar Alma Mekanizmalarında Kadın", *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi,* Cilt: 3, Sayı: 1, 2012, s. 10.

[5] Tijen Dündar Sezer, "Parlamento Seçimlerinde Cinsiyet Kotaları", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi,* Yıl: 34, Sayı: 159, Mart-Nisan 2022, s. 56.

[6] *"Madde 10 – Yirmi iki yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebusu seçme hakkını haizdir. Madde 11 – Otuz yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebusu seçilebilir."* Detaylı bilgi için bkz. Resmî Gazete, Sayı: 2877, 11 Kânunuevvel 1934, s. 1.

[7] Ayten Sezer, "Türkiye'deki İlk Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Çalışmaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* Cilt: 14, Sayı: 42, Mayıs 1998, s. 897-900..

[8] Namide Bingöl, "Müselman dünyasında ilk qadın deputat olan Azərbaycanlının nevesi: 'Nenem meclise girende kişiler ayağa durarmuş'", Modern Az, https://l24.im/Be2xd9C, (Erişim Tarihi: 11.04.2024).

[9] Atamalı Şahbazov, Azerbaycan Halk Cümhurriyeti Ordusunun Zabit ve Herbi Memurları (Tarihi Oçerkler), Maarif Neşriyyatı, Bakı 2020, s. 518.

[10] Aynı yer.

[11] "Kişi Peri' – Gürcistanın ilk müselman Azerbaycanlı deputatı", BBC Azerbaycan, https://www.bbc.com/azeri/region-44410356, (Erişim Tarihi: 11.04.2024).

Gürcistan İç Siyasetinde Türkler ve Peri Hanım

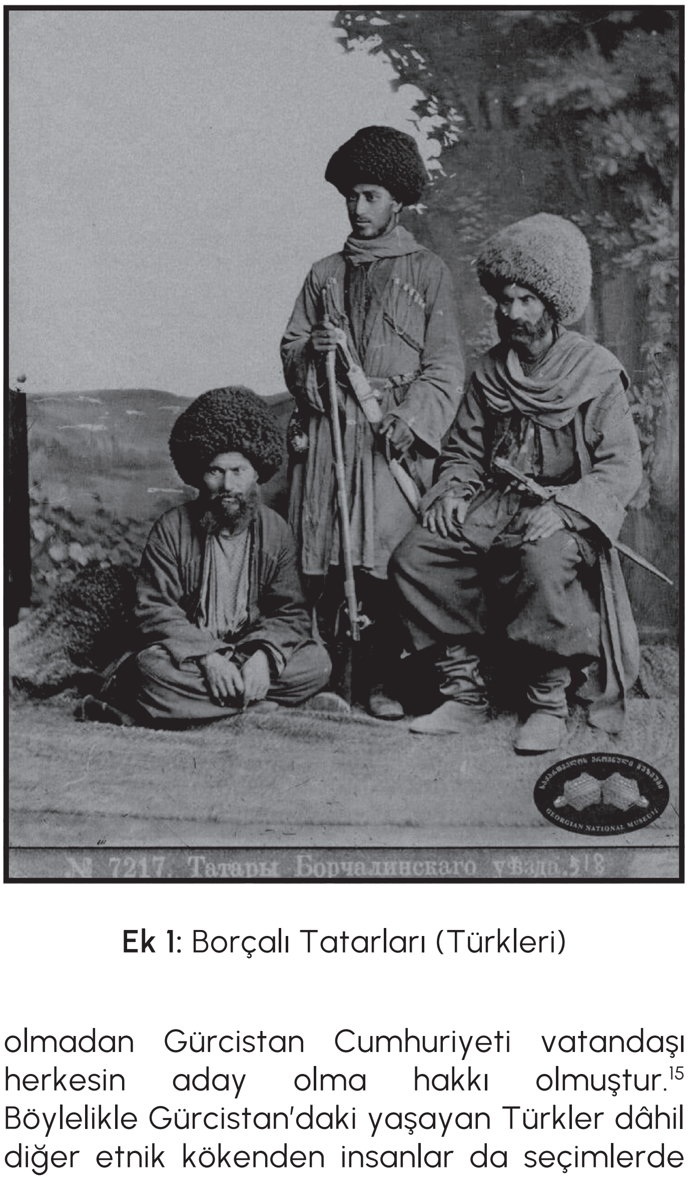

Ek 1: Borçalı Tatarları (Türkleri)

26 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığı kazanan Gürcistan'da demokrasinin temellerinin atıldığı ilk noktalardan birisi yerel seçimlerin düzenlenmesi ve millî meclisin oluşturulması durumudur. Millî Meclis daha sonradan "Parlamento" adını almış ve burada ulusal azınlıkların temsilcileri de mensup olduğu toplumların haklarını savunmuşlardır. 19 Eylül 1918 tarihli ulusal azınlıkların temsilcilerine dair hazırlanan kanun tasarısı taslağına göre, dair Gürcistan Parlamentosu'nda azınlıklar arasında Türklere -Gürcü arşiv kaynaklarına göre Tatarlara- dört temsilci hakkı verilmiştir.[12] Parlamentoya dâhil olan isimler arasında hem Hümmet parti üyesi ile bağımsız listeden girenler olarak: Abdülaziz Şerifov, Ali Haydar Karayev ile Abdürrahim Bey Hakverdiyev ile Mirza Hüseyin Hasanzade'dir.[13]

İlk yerel seçimlere dair çalışmalar ise 1918 yılının Haziran ayında başlanmıştır. 16 Haziran 1918 tarihinde Millî Meclis seçim yönetmeliğine uygun bir şekilde bölge seçimlerine dair kararlar ele alınmaya ve listelerin hazırlanmaya başlanılmasına karar verilmiştir. Bunun için ise İçişleri Bakanlığı tarafından görevlendirilen Tite Margvelaşvili ismi öne çıkmıştır.[14]

Tite Margvelaşvili'nin 10 Temmuz 1918 tarihinde İçişleri Bakanlığına sunduğu raporun içeriğinde yere seçimlere dair hususlar yer almıştır. Bunlardan dikkat çeken kısımları, oluşturulacak kanunlara göre, seçime katılma asgari yaş olarak yirmi (20) olarak belirlenirken din, etnik ve cinsiyet gibi ayrım söz konusu olmadan Gürcistan Cumhuriyeti vatandaşı herkesin aday olma hakkı olmuştur.[15] Böylelikle Gürcistan'daki yaşayan Türkler dâhil diğer etnik kökenden insanlar da seçimlerde iştirak etme hakkı kazanmıştır.

Müslüman Sosyal Demokrat İşçi Partisi "Hümmet"in Tiflis şubesi, Gürcistan'da düzenlenecek seçimlere katılma girişiminde bulunmuştur. Bu durumu ise, -deyim yerindeyse- Gürcistan Cumhuriyeti'nin kurucu partisi olan Gürcistan Sosyal Demokrat İşçi Partisi (GSDİP) ile ortak liste şeklinde gerçekleştirmiştir. Tiflis vilayetinin Karayazı ilçesindeki ilk seçimlerine bakıldığı zaman ise bahsi geçen ortak listeyle seçime girdikleri

---

[12] "Sakartvelos Erovnuli Sabjo", *Ertoba*, Nu: 195, 12 Sektemberi (Eylül) 1918, s. 1.
[13] Gürcistan Millî Arşivi (GMA.), Merkezî Tarih Arşivi (MTA.), 1836/1/94
[14] GMA. MTA., 1863/1/469. Kusurlar, Tanin Gazetesi, s. 1.
[15] GMA. MTA., 1863/1/907.

görülürken bir diğer yanda partisiz -bir diğer ifadeyle bağımsızlar-listesi de dikkat çekmiştir.

İlk yerel seçimlerde hem Hümmet ile GSDİP'in ortak listesinde hem de partisizler arasında Türk kökenli isimler yer almıştır. Genel olarak Allahverdi Mamedov, Ali Hüseyin oğlu, Allahverdi Hacı Osman oğlu, Abbas Hüseyin oğlu, Meşedi Ali Guliyev ve Peri Hanım Sofiyeva gibi isimler Türk asıllı milletvekili adaylar arasında yerini almıştır.[16] Seçim sonucuna bakıldığı zaman ise kazananlar genel olarak Karayazı bölgesine bağlı isimlerdir. Bunlar: Allahverdi Mamedov, Ali Hüseyin oğlu ile Peri Hanım Sofiyeva'dır.[17]

Peri Hanım'ın adı ilk kez 1918 yılının Temmuz ayında Gürcü gazetelerine yansımaktadır. Gürcistan Cumhuriyeti gazetesinin 30 Temmuz 1918 tarihinde yayımlanan 5 numaralı nüshasındaki bilgilere göre, düzenlenecek yerel seçimlerde Karayazı ilçesine bağlı Karacalar köyünden partisizler listesinde 34 yaşındaki "Peri Hanım Sofiyeva" yer almaktadır.[18]

Peri Hanım'ın girdiği ilk seçim, 1918 yılının Eylül-Aralık aylarında düzenlenmesinin ardından 7 Aralık 1918 tarihinde gazetede yayımlanan habere göre, kazanan ilk kadın olarak kendisini tarihe ismini yazdırdığı görülmektedir. Haberin içeriğine bakıldığı zaman: *"Kazananlar arasında Karayazı bölgesinden aday olan Müslüman kadın Peri Hanı Sofiyeva da yer almaktadır"* ifadesi yer alırken gazete bu durumu *"sevindiricibir durum"* olarak aktarmıştır.[19]

Yukarıda bahsi edilen ilk yerel seçim listelerine göre, partisizler listesinden seçime girip kazanan Peri Hanım Sofiyeva'nın daha sonrada GSDİP listelerine dâhil olduğu görülmektedir. Örneğin, 10 Ocak 1921 tarihli belgenin liste sıralamasında 34'üncü sırada Peri Hanım Sofiyeva'nın adı geçmektedir.[20]

Milletvekilliği yaptığı dönemlerde Karayazı bölgesi ve köyü için yaptığı önemli işlerden birisi ise kendi cebinden ödeyerek teşkil ettiği tren istasyonudur. Öz yeğeni olan Ali Sofiyev'in aktardığı bilgilere göre, o Rustavi-Tiflis, Gardabani-Tiflis gibi seferler için kendi köylüsünün uzak yol kat etmesini razı olmayarak bu istasyonu teşkil etmek kararına varmıştır.[21]

Peri Hanım'ın imzasına dair en net arşiv kaynaklarından birisi ise 9 Mart 1919 tarihli Tiflis Bölgesi Yerel Yönetim tutanaklarıdır. Kendisinin imza olarak Kiril harfleriyle "**Софиева**" (Sofieva) yazdığı görülmektedir.[22]

Genel anlam itibarıyla kısa fakat Güney Kafkasya'nın ilk millî cumhuriyetler döneminde en uzun ömürlü millî cumhuriyet üç yıl ile Gürcistan olmuştur. 1921 yılının Şubat ayında başlayan Rusya-Gürcistan Savaşı, 25 Şubat 1921 tarihinde başkent Tiflis'in işgal edilmesiyle son bulmuş ve bölgede Sovyet dönemi başlamıştır. Bu tarihten Bolşevik işgaline maruz kalan Gürcistan'da Sovyet idaresinin başlamasının ardından Peri Hanım ömrünün geri kalanını büyüdüğü Borçalı'da geçirmiştir. 1930'lu yıllarda başlayan ve Türk aydınlarının da hedefte olduğu Kızıl Soykırım gerçeklemiştir. 1937 yılında Gürcistan

---

[16] Sakartvelos Respublika, Nu: 5, 30 İvlisi (Temmuz) 1918, s. 4.
[17] Sakhalkho Sakme, Nu: 402, 7 Dekemberi (Aralık) 1918, s. 4.
[18] Sakartvelos Respublika, Nu: 5, 30 İvlisi (Temmuz) 1918, s. 4.
[19] "Tfilisis Mazris Saerobo Khmosanta Pirveli Ghriloba", Sakhalkho Sakme, Nu: 402, 7 Dekemberi (Aralık) 1918, s. 4.

[20] GMA. MTA., 1830/1/1068.
[21] "'Kişi Peri' – Gürcistanın ilk müselman Azerbaycanlı deputatı", BBC *Azerbaycan,* https://www.bbc.com/azeri/region-44410356, (Erişim Tarihi: 11.04.2024).
[22] William Dunbar, "The world's first democratically elected Muslim woman was from Georgia", *Eurasianet,* https://eurasianet.org/the-worlds-first-democratically-elected-muslim-woman-was-from-georgia, (Erişim Tarihi: 11.04.2024).

Cumhuriyeti Parlamentosu'nun üyelerinin üyelerin mallarına Sovyet idaresi tarafından el konulmuştur.[23] Bunun sonucunda Peri Hanım'ın 8 kardeşinden 5'i kurşuna dizilmiş ve toplu mezarlığa defnedilmiştir. Peri Hanım'ın Bolşevikler ile Sovyet yönetimine karşı kin beslemiş, ömrünün sonuna kadar yanında Alman üretimi Mauser silahıyla dolaşmaya devam etmiştir.[24]

Kendisi bu olaydan sonra kendi geçmişi hakkında konuşmaktan vazgeçmiş, katledilen kardeşlerinin evlatlarına analık yapmış ve köyünden üç kız çocuğunu ise Tiflis'eeğitim almaları için göndermiştir.[25]

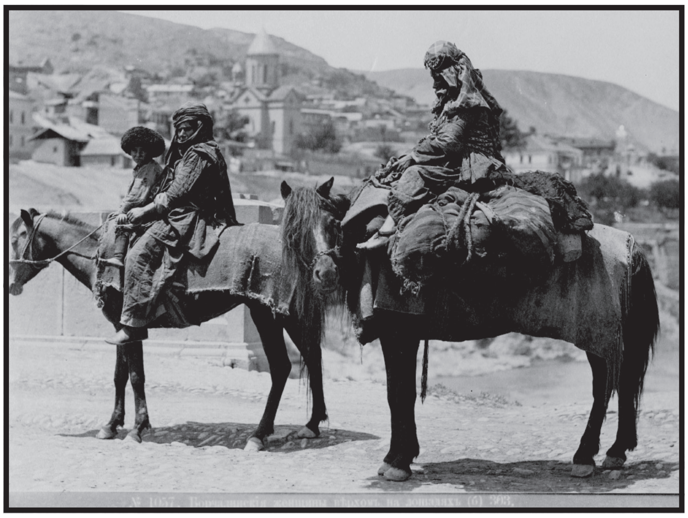

Ek 2: Borçalı Türk kadınları ata binerken (tahmini 20.yüzyıl)

Günümüzde Peri Hanım Sofiyeva Adı

Yaşadığı sürede tanışmaya fırsat bulan insanlar Peri Hanım hakkında yiğit bir insan olduğunu, bir er misali korkusuz kadın olduğunu ifade etmişlerdir. Hatta hayattayken kendisini tanıma fırsatı bulan yeğeninin eşi Raşğende Sofiyev şu sözleri aktarmıştır: *"O nasıl da muhteşem bir kadın idi! O erkek idi, lâkin kadın gibi dünyaya gelmişti. Erkekler ondan korkuyordu. Onun sözü çok güçlü idi. ... Köyde bir şey olunca herkes ona danışıyordu. Sözü kanun gibiydi. Bolşevikler geldiği zaman o yine milletvekili gibi davranmaya devam etti. Kendi Mauseri ile dolaştı, ona karşı ne Sovyet hükûmeti ne de başka bir şey galip olabildi."*[26]

Vefatına dair yorumlar arasında manidar olan şu cümleler sarf edilmiştir: *"Peri Hanım 1953 yılında, Stalin'in öldüğü yıl vefat etti... Dünyanın ilk seçilmiş Müslüman kadını, seçim ve din özgürlüğünün olmadığı ülkede vefat etti."* Peri Hanım'ın vefatına bakıldığı zaman sebebi olarak: Sovyetler tarafından hapse atılan yeğeninin hâline dayanamayışı bilgisi yer almaktadır.[27]

Peri Hanım'ın anısının yaşatıldığı dönem vefatının üzerinden yaklaşık 70 yıl sonra gerçekleşmiştir. Seçiminin yüzüncü yılında Gürcistan Uzlaşma ve Sivil Eşitlikten Sorumlu Devlet Bakanlığı Ofisi'nin girişimiyle Karayazı'ya bağlı Peri Hanım'ın köyü olan Karacalar köyünde şahsı anısına anıt koyulmuştur.[28]

---

[23] Nino Salukvadze ve İnga Ghoghoberidze, "26 Maisis Kalebi – Pari-Khanum Sofiyeva – Pirveli Muslimi Kali Deputati Msoflioshi", Beaumonde, https://www.beaumonde.ge/article/13012-26-maisis-kalebi-pari-xanum-sopieva-pirveli-muslimi-kali-deputati-msoplioshi/, (Erişim Tarihi: 11.04.2024).

[24] Namide Bingöl, "Müselman dünyasında ilk qadın deputat olan Azərbaycanlının nevesi: 'Nenem meclise girende kişiler ayağa durarmuş'", Modern Az, (Erişim Tarihi: 11.04.2024).

[25] "Kişi Peri' – Gürcistanın ilk müselman Azerbaycanlı deputatı", BBC Azerbaycan, https://www.bbc.com/azeri/region-44410356, (Erişim Tarihi: 11.04.2024).

[26] William Dunbar, "The world's first democratically elected Muslim woman was from Georgia", Eurasianet, https://eurasianet.org/the-worlds-first-democratically-elected-muslim-woman-was-from-georgia, (Erişim Tarihi: 11.04.2024).

[27] Ketevan Kantaria, "Damoukidebeli Sakartvelos Kalebi: Sotsial-Demokratiuli SSakhelmtsifos Kalebi (Natsili II)", *Chemi Samgharo*, Nu: 38, 2022, s. 28.

[28] "Garajalashi Demokratiuli Gzit Archeuli Pirveli Muslimi Deputati Kalis – Pari-Khanum Sofievas Memoriali Gaikhsna", SMR, https://smr.gov.ge/ge/news/read/1282/, (Erişim Tarihi: 11.04.2024).

Benzer bir durum Tiflis Şehir Konseyi'ne başvurunun yapılmasının ardından 25 Ağustos 2023 tarihindeki 432 sayılı karar ile Tbilisi'nin Krtsanisi semtine ait isimsiz bir sokağa "Peri-Han(ım) Sofiyeva" adı verilmiştir.[29]

Sonuç

Güney Kafkasya'da Türk toplumları sadece bağımsız Türk yurtlarında kendi müdafaasını yapmamıştır. Aynı zamanda diğer bölgelerde yaşayan toplumlarının haklarını savunan siyasi isimler tarihin her sayfasında öne çıkmaktadır. Genel Türk Tarihi ve Türk Siyasi Tarihi açısından 20. yüzyıl sadece Anadolu ve Balkanlar için değil aynı zamanda Güney Kafkasya'da da Türklük şualarının zifiri karanlığı yırttığı bir çağdır. Bu şualardan birisi ise 1918 yılında Gürcistan Cumhuriyeti'nin ilk demokratik yerel seçimlerinde Tiflis bölgesine bağlı Karayazı ilçesine seçilen tarihin ilk Türk ve Müslüman kadın milletvekili Peri Hanım Sofiyeva'dır.

Peri Hanım Sofiyeva kız çocuklarının erkek çocuklarına nispeten hor görüldüğü çağda bile kendisi gibi yetiştirmeye çalıştığı ve evlatlık edindiği kız çocukları kaynaklara ve hatıratlara yansıyan önemli detaylardandır. Peri Hanım'ın kadının varlığını ve önemini uğraşlarıyla göstermesi, Borçalı Türklüğü için, kendi köyü uğruna uğraş göstermesi akıllara büyük Azerbaycanlı Türkçü şair Hüseyin Cavid'in: *"Kadın gülerse şu ıssız muhitimiz gülecek/ Sürüklenen beşeriyet kadınla yükselecek!"* dizelerini getirmektedir.

106 yıl önce attığı adımların hissiyatı ve maneviyatı, hâlen de günümüzde hissedilmeye devam etmesi gereken bir husustur. Türkler nerede olursa olsunlar kendi milleti, toplumları, haklarını müdafaa etmeleri ve bulunduğu mevkide görevini en iyi şekilde milliyeti uğrunda sarf etmeleri gerektiğini ve bunun cinsiyet gözetmeksizin yapılması gerektiğinin en güzel örneği Peri Hanım Sofiyeva'dır.

Ek 3: Peri Hanın'in köyü Karacar'daki mezarı

[29] "Tiflis şehrinin Krtsanisi semtindeki isimsiz cadde ve Marneuli otoyolunun yanındaki dört şeride devlet figürü Farikhan Sofieva'nın adının verilmesi hakkında", *Sakartvelos Sakanonmdeblo Matsne,* (Erişim Tarihi: 11.04.2024).

Kırgız İnançlarında Kötü İyeler

Hakan ERCAN*

Mitoloji mitleri konu alan, doğuşlarını araştıran, anlamalarını inceleyen bilim dalıdır. Mitoloji kelime anlamı olarak bir ulusla veya bir din ile ilgili söylencelerin, (Tdk,Sözlük) topluma ait olan efsanevi hikayeler veya geleneksel inançların tümüdür (Oxford, Dictionary). Mitoloji kelimesi etimolojik olarak söylev, hikaye veya anlatılan olay anlamına gelen **"mitos"** kelimesinden türetildiğini ifade etmek mümkündür. (Powell,2018,s.13). Antik dönemlerde mitoloji tanrılar, yarı-tanrılar ve kahramanlarla ilgili anlatıların hepsini kapsamaktadır. Mitoloji genel çerçeve içeresinde antik dönem öncesi toplumların temel prensiplerini içermekte bundan dolayı mitolojiyi felsefi arayışa karşılık olarak görmek mümkündür (Timuçin,2004,s.359). Antik yunan toplumunda "söz" kavramını ifade etmek için üç ifade kullanılmıştır. Mitos, Epos, Logos'tur. Antik yunan toplumunda mitos kelimesi, söylenen veya duyulan söz olarak ifade edilmekle beraber masal, öykü ve efsane gibi anlamlara da gelmektedir. Antik Yunan toplumunun mitosu doğru bir kaynak olarak gördüklerini söylemek mümkün değildir. İnsanların tabi fıtratında bulunan gördüklerini, duyduklarını anlatırken birçok yalanlarla süslemelerinden dolayı Antik Yunan toplumunda öne çıkan kişiler mitosu güvenilir bir kaynak olarak görmemişlerdir. Tarih ilminin babası Heredot mitleri, tarihsel değeri olmayan, güvenilmez söylentiler olarak bildirmekte bununla birlikte Platon'unda Heredot ile aynı düşüncelere sahip olduğu söylenebilir. Günümüzün felsefe ve tarih ilimlerinin kökenleri oluşturan bu kişiler mitleri, gerçeklikle hiçbir ilgisi olmayan, uydurma, boş ve saçma hikayeler olarak tanımlamışlardır (Erhat,1996,s.1).

Mitolojinin dışında Antik Yunan toplumundaki söz kavramını ifade eden sözcük epos kelimesidir. **Epos,** mitostan farklı olarak belli bir sıra ve ölçü içerisinde söylenip okunan söz anlamına gelmektedir. Epos, Antik yunan toplumunda tanrının insanlığa bir armağanı olarak görüldüğü ifade edilebilir. Bununla beraber birbirinden güzel süslü kelimeleri bir araya getirerek dinleyeni büyülen bir sözlük bütünü olduğu söylenebilir. Epos, şair sözcüğünü tanımlamış ve dolayısıyla şiir, destan ve melodi anlamlarına geldiğini söylemek mümkündür. Antik yunan toplumunda kullanılmasından itibaren destansı şiirler veya epik şiirler batı dillerine zamanla yerleştiği söylenebilir (Erhat,1996,s.2). Logos, Mitos ve Epos gibi antik yunan toplumunda söz kavramını ifade etmek için kullanılmaktadır. Logos kelime anlamı olarak "söz" anlamına gelmektedir (Beğenç,1974,s.7). **Logos** kelimesi terim olarak *"Evrenin temelindeki ussalkık (akıl). Evrensel us evrendeki akışı ya da oluşumları düzenleyici ilke. Çeşitliliği bir birlik içinde tutan, düzenli akışı sağlayan prensip"* anlamına gelmektir. (Timuçin,2004,s.345).

Dünya üzerinde yaşamış ve yaşamaya devam eden toplumların mitoloji hakkındaki düşüncelerinden farklı olarak Türk toplumları mitolojiyi başka bir boyutta ele aldığını ifade etmek mümkündür. Türk mitolojisini diğer toplumlara ait mitolojilerden ayrı kılan bazı yönleri mevcuttur. Bu ayrımları genel çerçevede ifade etmek mümkündür. Türklerin psikolojik şartları ve dünyaya bakış

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih ABD, Doktora öğrencisi,
2350D01005@manas.edu.kg (Tel: +996 550 665 230)
ORCID: 0009-0006-6555-265X

açıları diğer halklardan farklı olduğu söylenebilir. Bununla birlikte mitolojiye bakış açısını belirleyen ana unsurlardan biri olan tanrı kavramı Mısır, Yunan ve Hint mitolojilerinden farklı olarak Tek Tanrı inancı üzerine şekillendiği söylenebilir. Tek Tanrı inancı bağlamında Türk toplumunda Hint, Yunan ve Mısırdan farklı olarak Türeyiş mitleri ve koruyucu ruhların yer aldığı temaların varlığından bahsetmek mümkündür. Türk mitolojisi ortaya çıktığı bölgeden dolayı metinlerinin dağınıklık arz etmekle beraber şaman inançları içeresinde zamanla eridiği söylenebilir (Bayat, 2005,s.16).

Türk mitolojisinde karşıt oluşumların varlığından bahsetmek mümkündür. İyi ve kötü, güzel ve çirkin, akıllı ve akılsız gibi kavramlar bu karşıt oluşumlardandır. Bu karşıt oluşumlar içeresinde iyi ve kötü kavramı biraz daha öne çıkartılmış olduğu söylenebilir. İyi ve kötü kavramını Tanrı ve Erlik, iyi ruh ve kötü ruh gibi karşılaştırmalarda görmek mümkündür. Türk mitolojisinde kötü ruh kavramı önemli bir yer teşkil etmektedir. Ruh kelimesinin Türk mitolojisindeki karşılığı olarak iye kelimesini olduğunu söylemek mümkündür. İye kelime anlamı olarak eski Türk dinî-mitolojik düşüncesindeki gizli doğa güçlerine olan inanmayı anlatan, belli doğal objelerin koruyucuların veya sahipleri sayılan varlıkların genel adıdır (Beydili,2004,s.269).

Eski Türk yazılı abidelerinde, **"sahibi"** anlamında **"İdi"** şeklinde rastlanan **"İye"** sözü, çağdaş Türk lehçelerinde değişik şekillerde kullanılmıştır. Örneğin, **ezi** (Hakasça, Tatar ve Altay metinlerinde, lefjuva Türkçesinde), **ee** (Altaylar ve Türkmenlerde), **İe** (Kırgız, Kazak ve Nogay Türkçesinde). **i** (Sagaycada), **iye** (Karakalpakcada), **eye** (Başkurtlarda), **İye** (Tatarlarda), **yiye-eye** (Azerbaycan Türkçesinde), **eka** (Özbeklerde), **eke** (Uygurca'da), **ike** (Kazak metinlerinde), **ize** (Koybal Türkçesinde), **is, issi** (eski Osmanlıca'da), **ryka. ike** (Özbek ağızlannda), **içel** (Saka Türkçesinde), **es** (Kumuk dilinde), **ege** (Altay metinlerinde), **ece** (Türk ağızlarında) kullanılmıştır (Beydili,2004,s.269). Buraya kadar özetlenen bilgilerden anlaşılacağı üzere bu çalışmanın amacı Türk mitolojisinde var olan kötü ruhların mitolojik kökenleri araştırılması ve İslamiyet sonrasında oluşan kültürel ortamda devamlılığını sürdürüp sürdürememesi üzerinedir. Bu bağlamda çalışmada "Türk mitolojisindeki kötü iyelerin mitolojik kökenleri nedir?", "Kırgız Türklerinde var olan kötü iyeler nelerdir?", "Kötü iyelerin Kırgız kültürde devamlılığı var mıdır?" gibi soruların cevapları aranmıştır. Tüm bu soruları cevaplandırmak için ise kullanılan yöntem betimleyici metot olmuştur.

Tarihsel Süreç İçeresinde Mitoloji ve İye (Kötü Ruh)

Günümüzün mitoloji algısını oluşturan en önemli düşünürlerden olan Mircea Eliade, miti belirli bir döneme özgü "karşıt" kavramlarından değil bizzat kendisinden yola çıkarak tanımlamaya çalışmıştır. Eliea'denin bakış açısına göre mit: "masal" ya da "uydurma" anlamlarına işaret eden içeriklerden arındırılmış kutsal ile ilişkili bir düşüncedir (Akar,2019,s.11).

Eliade'nin mit hakkında tanımlaması ise şu şekildedir, *"Gerçekten de, mitler yalnızca Dünyanın, hayvanların, bitkilerin ve insanın kökenini anlatmakla kalmaz aynı zamanda insanın bugün içinde bulunduğu duruma gelmesine kadar olup biten bütün önemli olayları da anlatır"* (Eliade,2001s.19). Eliade'nin mit tanımı bağlamında insanın kendini anlamlandırmasında mitin oldukça önemli bir rolü vardır. Evrenin oluşumundan yeryüzündeki her varlığın kökenleri mit aracılığıyla algılanmıştır. Bu bağlamda mit insanoğlunun gelişmesini sağlayan en önemli unsurlardan biri olduğunu söylemek mümkündür.

Batılı bilim adamları tarafından yapılan mitoloji araştırmalarına nazaran Türk mitolojisi araştırmalarının geç bir dönemde başladığını ifade etmek mümkündür. Türk mitoloji sahası XX.yy'la değin bakir bir toprak olarak kaldığı söylenebilir. Temellerini antik yunan düşüncesinden alan batı mitoloji araştırmalarının yeterli seviyede kaynağa sahip olduğunu ifade etmek mümkündür. Antik yunan düşünürlerinden olan Heredot, tanrıların soyağaçlarını, tanrılara verilen adları, niteliklerini tanımlayanların ve efsaneleştirenlerin Homeros ve Hesiodos adlı iki kişinin olduğunu ifade etmektedir (Erhat,1996,s.3). Batı dünyasında modern anlamda ilk çalışmaları yapan kişileri şu şekilde ifade etmek mümkündür. Mircea Eliade, Mythes, reves et mysteres (1959), Georges Dumézil, Mythes et Religions (1962), Jean Pierre Vernant, Les origines de la pensée grecque (1965). Bu yazarlar haricinde Yunan Mucizesi (Greek Miracle) kavramını literatüre kazandıran kişi bizzat Ernest Renan'dır. (Akar,2019,s.15). Ernest Renan, Yunan mucizesini inancını kaybetmek üzereyken bulduğunu söylemekle beraber Yahudi mucizesinden daha güzel olduğunu *"Yahudi halkının tekil kaderi olsa da, İsa'ya ve Hıristiyanlığa giden yolda tek başına kalmış gibi görünmekteydim. Yahudi mucizesinin yanında Yunan mucizesi ortaya çıktı. Bu mucize daha güzeldi"* diyerek ifade etmiştir (Renan,1897,s.51).

Batı dünyasındaki mitoloji alanında ki gelişmelere kıyasla Türkiye'de mitoloji çalışmaları XX.yy'la beraber başladığını söylemek mümkündür. Batı dünyasının tanrı tasviri Yunan, İskandinav ve Roma kültürünün etkisiyle şekillendiğini ifade etmek mümkündür. Mükemmel olan tanrı ve tanrıça figürlerini tasvir etme, kötü ve iyi taraftaki varlıklara bir şekil verme arzusu mitolojinin etkisiyle büyük bir heykelcilik ve put yapma arzusuna dönüştüğünü söylemek mümkündür. Türklerde var olan mitolojik imgeler yazının geç keşfedilmesi sonucu oldukça zor bir şekilde kayda alınmıştır. Türk toplumun kültürel hafızası iyi bir seviyede bilgi aktarımına olanak vermiş fakat insanoğlunun fıtratı gereği bilgiyi zamanla unuttuğunu ifade etmek mümkündür.

Mitolojik çerçevede tanrı, kahraman ve ruhsal varlıklar kültürel hafıza vasıtasıyla günümüze kadar ulaşmayı başardığı söylenebilir. Yazılı kaynakların eksikliği göz önüne alınarak araştırmaların iyi bir seviyede yapıldığını söylemek mümkündür. Türk mitolojisi hakkında ilk yazılı kaynaklar Rus bilim adamları tarafından ele alınmıştır. Bu konuda Koblov, J. (1910). Mifologiya Kazanskih Tatar. Kazan, Anohin, A. (1913). Şamanizm u Teleutov. Tomsk: SJ, Malov, S. (1912). "Ostatki Şamanstva u Jeltih Uygurov". Jivaya Starina, Anuçin, V. (1914). Oçerk Şamanstva u Yeniseyskih Ostyakov gibi araştırmalar gösterilebilir. Türk bilim adamlarının yaptığı ilk çalışmalar genelde şaman kavramından yola çıkarak mitolojik unsurlar arasındaki bağlantıyı göstermek olduğu söylenebilir. Bu araştırmalara örnek olarak, İnan, A. (1925). *"Yakut Şamanizminde "ije kul, Köprülü M. F (1926-1928). Türk Edebiyatı Tarihi ve Influence du Chamanisme Turco-Mongol sur Les Ordres Mystiques Musulmanes"* gösterilebilir. Bu araştırmaları batı dünyasındaki araştırmalarından ayıran en önemli özellik sadece mite yoğunlaşmamasıdır. Bu yüzden batı dünyasındaki mitoloji çalışmalarını daha önce başladığını ifade etmek mümkündür. Türk mitolojisine dönük araştırmalar genel hatlar ile, Röheim G. (1954) Hungarian mythology, Uraz, M. (1967). Türk Mitolojisi, Ögel, B. (1971) Türk Mitolojisi, İnan, (1976). Eski Türk Dini Tarihi, Esin, E. (1978). İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Girişgibi eserleri vermek mümkündür.

Türk mitolojisindeki araştırmalar doğrultusunda kötü iyelerin Türklerin inandığı

ilk varlıkların arasında olduğu söylenebilir. Türk kültüründe görülen kötü iye kavramının ilahi menşei dinlerde kötü ruh (şeytan, iblis) gibi tanımlamalara karşılık geldiğini ifade etmek mümkündür. Şeytan kelime anlamı olarak, "Satan" veya "iblis" kelimelerinin Türkçe karşılığıdır (Güç,2004,s.19). Şeytan, insanı içten etkileyen şeytani ruh, pür kötülük, baştan çıkarıcı, karanlığın prensi, tanrının en büyük düşmanı gibi sözlerle tanımlanmış bununla birlikte İbranicede "düşman" anlamında kullanılmıştır (Pike,1958,s.338). Şeytan eski ahitte düşman anlamına gelmekte ve sonraki süreçte yeni ahit de kötü olarak tasvir edilmektedir. Kutsal kitapta geçen sözler doğrultusunda şeytan bazen bir ejderha bazen yılan formunda karşımıza çıkmaktadır. (Vahiy 12:9) *Büyük ejderha –İblis ya da Şeytan denen, bütün dünyayı saptıran o eski yılan– melekleriyle birlikte yeryüzüne atıldı.* (Vahiy 20:2) *Melek ejderhayı –İblis ya da Şeytan denen o eski yılanı– yakalayıp bin yıl için bağladı.* Kötü ruh yeni ahitte yılan ile özdeştirilmiş (Gürkan,2010,103) dönemsel geçişler sonra Ortaçağ da cadılar ve sapkınlar ile özdeştirilmiştir (Brandon,1971,s.558). Rönesans sonrasında işlenen şeytan figürü genelde korkunç, insan yiyen, cehennemin yöneticisi şeklinde ifade edilmektedir. Şeytanın insan düşüncesindeki şeklini Rönesans sonrası yapılan resimlerde görmek mümkündür. Mavi renkler ile tasvir edilen şeytan sonraki süreçte boynuzları ile kızıl bir forma dönüştüğü söylenebilir (Russel,1999,s.77).

Şeytan tasvirinin Türklerde Erlik adlı kötü varlık ile ilişikli olduğu söylenebilir. Erlik ile oluşan kötü ruh kavramı sonrasında kötü iyeler vasıtasıyla devam ettiği söylenebilir. Türk kültüründe ruh (iye) iyi ve kötü olarak ayrılmaktadır. İye eski Türk mitoloji düşüncesinde gizli doğa güçlerine olan inancı anlatan, bazı doğal nesnelerin koruyucusu veya sahibi olarak kabul edilen canlılar olarak tasvir edilmektedir (Beydili,2004,s.269).

Ek 1: https://arkeofili.com/seytan (15.03.2024)

Eski Türk toplumunda dini inancın temeli tek tanrıya inanma, atalara tanzim gösterme ve doğa güçlerine olan saygıdan oluştuğunu söylemek mümkündür. Eski Türkler doğada gizli güçlerin varlığına inanmaktaydılar. Evrenin ruhlarla dolu bir dünya olduğu görüşünde oldukları ifade edilebilir. VI. yüzyıl tarihçisi Menandosr'tan aktaran İsmail Mangaletepe'nin eserinde (2009), Türklerden bahsederken *"Türkler ateşe olağanüstü derecede saygı gösterirler, suya ve havaya kutsallık atfederlerdi ve toprağı methederlerdi; ama gökyüzünü ve yeryüzünü yaratan tek bir tanrıya inanırlar ve taparlardı. O tanrı için at, inek ve koyun kurban etmektedirler"* gibi ifadelerde bulunmuştur (Mangaltepe,s.252). Türkçenin dil mirasına bakıldığında iye hakkında bilgilere rastlamak mümkünüdür. İye kelimesi Kutadgu Bilig'de izi kelimesi olarak görülmekte ve "Tanrı" anlamındaki **İdi** olarak kullanılmaktadır. Kaşgar Mahmud'un "Divan-ı Lügat-ı Türk" **izi "efendi, usta"** ve **"tanrı"** olarak ifade edilmektedir. Atabet'ül Hakayık'ta i**zi, "efendi, yiyen"** ve **"tanrı"** anlamına gelmektedir. "Muhabbatname" ve "Seyfi Sarayi"nde iye hakkında herhangi bir iz yoktur. Lügati Çağatayi ve Türkii Osmani"de "İzi" kelimesi **"tanrı", "İdi"** kelimesi de **"efendi, yiyen"** olarak geçmektedir. (Memmedov,2002,s.586).

Türk Halklarında Kötü İye Örnekleri

Türk kültüründe kötü iyelerin oldukça önemli bir yer teşkil ettiği söylenebilir. Türk Kültürü içiresinde var olan şeytani varlıklar halkın yaşayışına, ölümüne ve ölüm sonrasını anlamlandırma konusunda oldukça etkili bir rol oynadığını ifade etmek mümkündür. Türk inanç sisteminde kötü sonuca varan işlerin ya da kötü olan bazı durumların sorumlusu olarak kötü ruhların gösterildiği söylenebilir.
Bu nedenle yeni doğan çocuklara kötülükten korunması için kötü ruhları yanıltacak şekilde isimler verildiği ifade edilmektedir (Serbest,2020,s.2). Yeryüzünde yaşamış ve yaşayan halklarda oldukça önemli olan isim tabusu kadim yıllardan beri insanların hayatını etkilediği söylenebilir. İlkel toplumlardaki örnekler bağlamında isim ile onu taşıyan kişi arasında tesadüfi veya hayali olmayan gerçek ve maddi bağlantının oluşturduğu kavrama isim tabusu denmektedir. İnsan vücudunun bir parçası olan saç, tırnak gibi isim kullanılarak da birisine büyü yapmak mümkündür (Nahmedov,2016,s.138).

Din ve Folklor'un kökenlerine dair derin araştırmalarda bulunan sosyal antropolog James G. Frazer kötü ruhların kötü etkileşim kurdukları insanlardan genellikle kendilerini memnun edici hareketler yapmalarını beklediğini dile getirmekte beraber kurban kesiminin önemine dair vurgu yapmaktadır (Frazer,2004,s.38). Bahsi geçen kötü ruhlara kurban verme ritüelini Türk kültüründe görmek mümkündür. Yakutlar kötü bir ruha kurban verirken, hayvanın böğürmesi, debelenmesi gerektiğini, bunu kötü ruhun hayvanın bedenine girdiğinin belirtisi olarak kabul etmektedirler (Frazer,2004,s.38). Türklerde hayvan kurban etme (kanlı kurban) dışında saçı (kansız kurban) örnekleri de vardır. Saha/Saka Türklerinde sonbahar bayramı kötü ruhlardan korunmak için kutlanmaktadır. Bu bayrama "abası ısıga" (kötü ruhlara saçı) adı verilmektedir. Bu törenin ilk sabahında parlak ruhlardan Ulu Toyan, ikinci günün sabahında kötü ruhların lideri Arsan Dulay için ayin yapılmaktaydı (Gömeç,2011,s.62).

Türk kültüründe kötü ruhların çıkış noktası olarak Erlik adlı kötü varlığı görmek mümkündür. Erlik İslam ya da diğer ilahi menşei dinlerde şeytan figürünün karşılığı olarak görüldüğü söylenebilir. Varlıksal temelleri kainatın doğuşuna kadar uzanan Erlik adlı kötü varlık Tanrı ile anlaşması akabinde kendi itaati altında mahlukatlar oluşturduğu dile getirilmektedir. Erlik ile Tanrı arasında kutsal bir ahit meydana gelmiştir. Tanrı ilk olarak Erliği yargıladığı görülmektedir

"Güneşin ya da ayın ışığı. Bir gün, ayın sonunda seni
yargılayacağım; eğer kendini iyi idare edersen,
seni yeni bir ışığa yönlendireceğim, eğer kötüysen,
seni ortadan kaldıracağım bir kez daha çok uzakta,
öyle de olacak"

Erlik karşılık olarak niyetini ifade ederek

"Niyetim tüm ölüleri de yanımda götürmek."
Tanrı "Onları hiç vermeyeceğim" dedi. Erlik dedi ki:
"Oh Tanrım, eğer durum buysa, o zaman benim hiç
tebaam yok demektir; Şimdi yeryüzüne indim,
tek başıma ne yapacağım"

Erliğin ifadesi bağlamında Tanrı ile kutsal bir ahitle anlaşmış kendisine mahluklar yaratıldığına dair bilgiler mevcuttur.

"Eğer kutsarsan, yaratacağım."
Tanrı kutsadı. Erlik bir körük yaptı ve altına
bir çift maşa koydu, çekiçle bir kez vurdu, çekicin
altından bir kurbağa fırladı; tekrar vurdu, bir yılan
kıvrıldı; tekrar vurdu, bir ayı çıktı ve kaçtı;
tekrar vurdu, vahşi bir domuz çıktı.

Bu mahlukatlar haricinde insanoğluna en büyük kötülüğü dokunacak iki kötü ruh yaratıldığı dile getirilmektedir

"Sonra Erlik kendi kendine söylendi tekrar vurdu,
bir Almys (kötü tüylü ruh) çıktı; tekrar vurdu,
bir Schulumys (kötü ruh) çıktı."

Erliğin yaptıklarından memnun olmayan Tanrı Erliğin mahlukatları yaratırken kullandığı aletleri alarak ve ateşe attığı ifade edilmektedir. Ateşe atılan aletlerden ise farklı varlıklar meydana geldiği görülmektedir

"Tanrı şimdi geldi ve Erlik'in körüğünü, maşasını ve çekicini ateşe attı; ateşe atılan körükten bir kadın, maşa ve çekiçten de bir erkek çıktı. Tanrı kadını aldı, ona üfledi ve o bir kuş oldu."

Akabinde ateşten diğer varlıklardaortaya çıkmaya devam etti.

"….Kanatları okla tüylenmeyen, eti köpek tarafından yenmeyen, bataklığı kokutan bir balıkçıl (cordoi) oldu. Tanrı adama tükürdü ve o da ayakları uzun, elleri olmayan, evin pisliği olan, çizmelerin eski tabanlarını yiyen bir sıçan (Jalban) oldu."
(Vambery ,1885,s.135-137).

Metinden yola çıkarak erliğin Tanrı'ya karşı isyanı ve bunun sonucunda ortaya çıkardığı her varlığın kötü ruh olarak addedilmesinden yola çıkarak erliğin kötü ruhların başı olduğunu ifade etmek mümkündür. Altay Türklerinde Erliğin yerin en altında, kara çamur veya kara demirden yapılmış sarayda, kara taht üzerine oturduğuna inanılmaktadır. Kötülüğe sebep olan tüm sebepler yer altından geldiği ifade edilmektedir. Bu kötülüğün kaynaklarına Altaylılar "kara-töz" (kötü ruh), "kara name" (kötü nesne) yada genellikle "tümengi töz" de demişlerdir. Budizm etkisinde kalan Türkler ise bu oluşuma "yek" olarak adlandırmışlardır. Altay bölgesinde yaşayan Türkler en büyük felaketleri, salgın hastalıkları ve hayvanların ardı ardına ölmesinden erliği sorumlu tuttukları görülmektedir (Gömeç,2011,s.29).

Türk kültürünün bir parçası olan kötü iyelere oldukça fazla örnek vermek mümkündür. Türk kültürün içiresinde yer alan kötü iyelerden ilk örnek olarak Abaası-Abaahı'ları göstermek mümkündür. Abaası-Abaahı Yakutların dini inançlarında oldukça büyük yer kaplayan ve yeryüzünün altında hüküm sürdüklerine inanılan kötü ruhlara verilen genel isimdir. Yakut Türklerinde, kötü ruhlar insanların yaşamına zorluk getirmek amacıyla yeraltından yeryüzüne çıktıklarına inanılmaktadır. Tek ayaklı, tek gözlü ve kel varlık olarak tasvir edilmektedir. Dünya yüzeyinde oluşan tüm çirkin hayvanat ve bitki bu varlıklara ait olduğu ifade edilmektedir. Bu varlıklar insanları ruhlarını şeytani söylentilerle bıktırır ve bunalttığı ifade edilmektedir. Yollarını saptırmak suretiyle cinayete kadar varan olaylara sebep olduklarına inanılmıştır (Beydili,2004,s.16). Yakut Türklerinde diğer bir kötü iye örneği olarak Arsan-Duolay'ı (Yer göbeği ağası) görmek mümkündür. Arsan-Duolay Yakutlarda yeraltı dünyasının kötü ruhlarını temsil eden sekiz kabilenin başçısıdır. Yeraltının hükümdarlığını en aşağı katında, örümceklerin batıp çıktığı bataklığın yanında yaşadığına inanılmıştır. Yeraltının hükümdarı olan Arsan-Duolay'ın bir eşi ve yedi oğlu vardır. Bu kötü ruhlar muhtelif belaların kaynağıdır. Bu kötü ruhlardan kurtulmak için kara mal kurban kesmek gerekmektedir *(http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/1769/cild/14).* Yakut Türklerinde diğer bir kötü ruh olarak "Çörek Uya" adlı kötü ruhu vermek mümkündür. Bu kötü iye hayvanlara zarar vermektedir.

Oğuz Türklerinde şeytani varlık olarak Çay ninesi isimli bir iyeyi görmek mümkündür. Yaşlı kadın kılığında, ırmak kenarlarında yaşadığına inanılmaktadır (Beydili,2004s.136). Çay ninesi, köprüden geçerken suya çok yakın bakanlara kızarak, insanların başını döndürmekte ve suya düşmelerini sebep olmaktadır. Yere değecek kadar uzun siyah ve sarı saçları ile tasvir edilmektedir. İri göğüslü, kaşları olmamakla beraber gözleri siyah ve iri olarak ifade edilmektedir. Kızılımsı bir tene sahip olan Çay ninesi genelde ırmak kenarlarında saçlarını altın veya gümüş tarağı ile tararken tasvir edilmektedir. Çay ninesi korkunç bir şekilde tasvir edilmekle beraber bu

inanışa ters olarak insanlardan korkan bir varlık olarak görünmektedir. İnsanları gördüğünde korkudan suya atladığı ifade edilmektedir. O anki korku ile tarağı ırmak kenarında unutması mümkündür. Eğer birisi o tarağı alıp giderse Çay ninesi kişinin peşini bırakmayarak onu sürekli rahatsız ettiğine inanılmıştır (Küçük,2013,s.129).

Ek 2:
https://www.google.com/turkmitoloji/posts/ (15.03.2024)

İslam dininin belirli Türk toplumları tarafından kabul edilmesinden sonra da kötü ruh inancı devam etmiştir. Türk Müslüman halklarında ecinniler ilgili eski inanışlara göre, çocuk emziren kadın, at dışkısına dokunmaması gerekmektedir. Eğer kadın at dışkısına dokunursa kadının sütü kesileceğine inanılmıştır. Oğuz Türklerinin mitolojik görüşlerine göre ecinniler yeryüzünün herhangi bir yerinde var olabilen şeytani varlıklardır. Ateşten yaratıldığına inanılan bu varlıkların içerisinde Müslüman ve Gayrimüslim gibi ayrımların olduğu ifade edilebilir. Ecinniler insanı hava kararmaya başladığında, sudan geçerken, su içmek için eğildiğinde ya da ağaç altında oturduğundaçarptıklarına inanılmıştır. Ecinniler çarptığı kişinin vücudunun belirli yerlerinde morarmalar baş gösterir eğer kişi Müslüman ise bu kötü ruh onu kısa süre içinde rahat bırakacağına dair bir inanış vardır (Beydili,2004,s.187).

Sibirya Türklerinde kötü iye olarak körmös adlı ruhu ifade etmek mümkündür. Efsaneler doğrultusunda bir insan dünyaya geleceği vakit Tanrı Ülgen oğluna emir verdiği ifade edilmektedir. Oğlu Ülgenin emrine uyarak, bu işte görevlendirmek üzere bir meleği tayin ettiğine dair ibareler mevcuttur. İnsan yaşadıkça bu melek o insana yardım etmekle mükellef olduğu ifade edilmiştir. Bir çocuğun doğacağını daha önceden bilen Erlik, doğuma engel olmak amacıyla kendi ruhlarından biri olan Körmös'ü gönderdiğine dair inanış görülmektedir. Körmös'ün amacı doğumu zorlaştırmaktır. Bundan dolayı doğumda olan anne çok sancı ve acı çektirdiğine dair inanış vardır. Doğum başarılı sonuçlansa dahi körmös çocuğun hayatı boyunca yanından ayrılmadığı ifade edilmektedir. Sağ omzunda duran iyilik meleği Yayuçi'nin yazdığı iyilik hareketlerine karşı körmös sol omzunda durarak kötülüklerini yazdıklarına inanılmıştır. İnsan öldüğünde körmös yaşayan ruhu Erlik'e götürmekte, eğer kötülük tarafı fazla gelirse Erlik o ruhu yeraltından dışarı çıkarmaz lakin iyilik tarafı fazla gelirse Yayuçi ruhu yeraltından çıkartarak gökyüzüne ulaştırıldığına inanılmaktadır (Gömeç,2011,s.31).

Tatarlarda kötü iye örnekleri oldukça fazla olduğu söylemek mümkündür.

Genel çerçevede insanın gündelik hayatını etkileyen olaylarda öne çıkmaktadırlar. Tatarlarda ki kötü iyelere örnek olarak Künayak, Ciz Tırnak, Kara Kura, Artavaz, Adsız, Akman-Tokman, Amba, Time, Azar-Bizer, Angıra, Etbas, Sureli, Ület, Zahmet, Meker, Alap, Guc, Şelma, Tepegöz, Çepeli Çuvak, Kariyhatun, Gomerbey, Kupay, Kükeri, Elem, Geberle, Sagızak, Şakmak, Kalay Eteç, Ugri, Totkar, Kerle, Tukran Babay ve Eşi, Ataman, Ebek gibi iyeler gösterilebilir (Kalafat,2005,s.53-62). Kazan, Mişer ve Batı Sibirya olmak üzere farklı Tatar boylarında Myaskay gibi kana susamış şeytani yaratıklarında var olduğuna dair inanışlar mevcuttur.

Ek 3: https://istanbulmimari.tumblr.com/post/138071010135/mitoloji-efsanelerine-kutsal-inan%C4%B1%C5%9Flarla-bir (15.03.2024)

Eski Türkçeye dair sözlüklerde **yek,** şeytan ve peri olarak tercüme edilmektedir. Bu kelimenin **"yak/ya:k"** hali obur ve şeytan olarak açıklanmaktadır (Sarpkaya,2018,s.39). Başkurt inanışına göre obur ruhunu başka büyücülere vererek dolaylı yoldan ruhunu şeytana sattığına inanılmıştır. Kazan Tatarlarında görülen Ubırlı Köşe/Keşe özellikle gebe kadınlar için çok tehlike arz ettiğine dair inanış mevcuttur. Annelerin gebelik sırasında karnındaki çocukları çalıp saklamaları ile ünleri çoğaldığı görülmektedir. Geç vakitlerde ubır büyücünün koltukaltından bir delik bulup kaçtığına inanılmaktadır. Bir ateş süzmesi, ateşten bir yuvarlak cisim, köpek, kedi, domuz veya sırtı olmayan bir insan suretinde tasvir edilmektedir. Diğer uğursuzluk getiren yönleri ise büyükbaş hayvanların yavrularını çalmakla beraber inek ve kısrakların sütünü emdiğine dair inanışlar vardır. Hayvanların kanı ile beslenir ve insanlara ömürlerinden hiç tatmadığı acılı hastalıklar getirdiklerine inanılmıştır. Bulutları yutarak yeryüzüne kuraklık getirir ve insanları öldürdüklerine dair ifadeler mevcuttur. Mişer Tatarlarına göre oburlar yeryüzünün herhangi bir yerinde olduklarına inanılmıştır.

Bu kötü ruhları öldürmenin 2 yolunun olduğun dair inanışlar mevcuttur. Birinci yol mezara meşe bir kazık çakmak, ikincisi yolölünün ayak tabanına bir iğne batırmaktan ibarettir. Çuvaşlarda vupar Karaçaylar, Kırım Tatarları, Gagavuzlarda obur Türklerde hohan (hortlak) şeklinde ifade edilmektedir (Sarpkaya,2018,s.45-46).

Ek 4: https://www.google.com/search?q=T%C3%BCrk+mitolojisi 15.03.2024

Kırgız Türklerinde Kötü İyeler

Kırgız, adının menşei ve manası hakkında çeşitli argümanlar öne sürülmüştür. Tarihsel süreç içeresinde ilk olarak Çin kaynaklarından yola çıkarak Kırgız Türklerinin varlığından bahsetmek mümkündür. Çin tarihi kaynaklarında "Gengün" ve "Hia- KiaSseu" şeklinde ifade edildiği belirtilmiştir. (Dıykanbayeva,2010,s.205). Kırgız adının menşei konusunda diğer farklı görüş M.S 553 yıllarına tarihlenen "Couchou" kroniğinde yer almaktadır (Kocobekov,2009,s.24).

Kırgızlar antik dönemlerden itibaren Yenisey Irmağı'nın orta bölgelerinde bulunan vadiden Sibirya'nın güney uçlarına kadar uzanan günümüzün Minusinsk ve Abakan bölgelerinde hayatını sürdüren kadim tarihe sahip olan bir Türk halkıdır (Roux,2001,s.206). Milattan sonra ilk bin yılın ikinci yarısından itibaren Minusinsk ve Abakan bölgeleri Kırgız kültürünün beşiği haline geldiğini ifade etmek mümkündür. Bölgesel olarak Kırgız Türklerinin sadece Yenisey bölgesinde yaşamadıkları, kuzey Moğolistan'daki Kırgız-Nor Gölü'nün çevresinde yaşadığına dairde bilgiler mevcuttur (Barthold,1963,s.275). Arkeolojik buluntular doğrultusunda tarımsal faaliyetler gösteren Kırgızlar bu ekonomik faaliyet dışında yaylacılık sığırcılığı, koyun, deve ve at yetiştiriciliği de yapmış oldukları söylenebilir. Yetiştirilen atlar genellikle güçlü ve uzun olarak tasvir edilmektedir. Solovyov'un (2003) doğu kroniklerinden aldığı bilgilere göre *"Kırgızların yetiştirdiği atlar, sıkı mücadele eden, hızlı koşabilen ve dövüşçü mizaca sahip olan atlardır"* (Solovyov,2003,s.2).

Kırgız Türkleri İslam'ı kabul etmeden önce tarihin geçmiş dönemlerinde eski Türk dinine sahip olduğu söylenebilir. Kırgız Türkleri sonraki süreç içeresinde İslam'ı bir din olarak kabul etmiştir. Kırgız Türkleri Rusya'nın sahip oldukları toprakları işgal etmesine kadar geçen sürede namaz kılmak ve oruç tutmak gibi ibadetleri bilmedikleri, halk genelinde eski Türk inancının işlevini hala sürdürdüğü ifade edilmektedir. İslam'ın halk arasında yayılmasından sonraki dönemlerinde eski Türk dininden gelen Umay ana figürü dualarında ve diğer çeşitli ritüellerde kullanıldığı söylenebilir (Gömeç,1986,278). Bununla birlikte kut olarak adlandırılan, kutsallık atfedilen nesnelerin çeşitli yerlere koyulması ve onlara karşı tanzim edildiği görülmektedir (Coltonoev,2003,s.15). İslam dininin Kırgız Türklerine güçlü bir şekilde nüfuz etmesi XVII. Yüzyılın sonlarında XVIII. Yüzyılın başlarına kadar geçen süreç içeresinde gerçekleştiği söylenebilir (Abramzon,2021,s.252). Her ne kadar Kırgızistan halkı arasında İslam tam anlamıyla kök salmış olsa da Manas destanında eski şamanizmin izlerine hala rastlamak mümkündür. *"Manaslı Ulu hatun Kanıkey rüyasında "ocaktan" bir kavak ağacının büyüdüğünü ve gökyüzüne yükseldiğini gördü. Kayınpederi ve annesinin göğe tırmandıkları da bu kavak ağacıydı. Türk kültüründe evin kutsal mekanı ocaktır. Bu rüyanın ardından Manas dirilir"* (Ögel,2010s.514). Manas destanında anlatılan olay günümüz Kırgız kültüründe kabul gören ocak kültürü ile bağlantılı olduğu söylenebilir.

Milletlerin oluşumunda önemli bir yere sahip olan mitoloji Kırgız kültüründe de kendine yer bulduğu söylenebilir. Türk toplumunun temelinde olan mitolojik öğeleri Kırgız destan ve efsanelerinde görmek mümkündür. Kırgız Türklerinin sahip olduğu mitolojik öğelerinde diğer Türk toplumlarıyla benzeşen ve farklılık arz eden yönler olduğu ifade edilebilir. Jalmauz adlı mitolojik unsuru vermek uygun görünmektedir. Türk toplumları arasında ortak bir noktada bulunan Jalmauz kötü bir ruh olarak ifade edilmektedir. Jalmauz Kırgız Türklerinde "Jelmogus/Jalmooz", Nogaylarda "Yelmavız", Tatarlarda "Yalmavız", Sibirya Tatarlarında "Yılmagus" Altay Türklerinde "Calmaus", Çuvaşlarda "Yelmeves", Karacay-Balkarlarda "Celmauuz", Kazaklar ve Karakalpaklarda

"Jalmauz", olarak isimlendirilen ejderha görünümlü veya kötü dev olarak tasvir edilmektedir. Kara güçlere sahip insan eti yiyip insanların kanını içen bir tür mitolojik motiftir. Ejderha veya dev olarak tasvir edilen bu kötü mitolojik motif genellikle uzun boynuzlu olarak betimlenmiştir. Karakteristik özellikleri arasında kurnazlık, uyanıklık, açıkgözlülük gibi kötü huylar barındırmaktadır (Orozobaev,2014,s.140). Jalmauz adlı kötü ruh genel çerçeve içeresinde "Yeraltı Ruhu" olarak anlamlandırılması mümkündür (Davulcu,2021,s.153). Jalmauz adlı bu kötü iyenin insan etini yemek ve kanlarını içmesinden ayrı olarak yeni doğum yapmış lohusa kadınların ciğerlerini alıp suya atmak gibi kötü faaliyetleri olduğu ifade edilmiştir (Beydili,2004,s.278). Jalmauza gibi kötü bir ruhun anne ve çocuğa daha fazla zarar vermemesi için belirli ritüeller icra edilmektedir. Jalmauz anneden aldığı ciğeri yerine koyması için ocaklı yada baksılar tarafından zorlanmakta ve ondan kurtulmak için kopuz eşliğinde *"Ey, Jalmauz (Albastı) zalim koy ciğeri yerine zavallının canını iade et sözümü tutmazsam bana hürmet etmezsen gözlerini çıkartırım"* gibi sözler söylenmektedir (İnan,"1987,s.259-260).

Kırgız Türklerinin kültüründe yerleşen diğer bir mitolojik motif Azatkı isimli kötü iyedir. Bu kötü iye Özbek, Kırgız ve genel olmamakla beraber Kazak Türklerinde görülmektedir. Azatkı adlı kötü iye yolcuların yollarından ayrılmasına veya yollarını karıştırmalarına sebep olan ruhsal varlıktır. Eski Türk inançlarında bu kötü iyenin kişiyi yoldan saptırmaması için çeşitli kansız kurbanlar sunulduğu akabinde kötü ruhun ortamdan uzaklaştırılması için dualar edildiğine dair malumatlar bulunmaktadır. Kırgız kültüründe ve devamında Anadolu'da da görünen yola çıkan kişinin arkasından su dökmek ve iyilikler temenni etmek için edilen dualar eski Türk inancının devam eden bir olgusu olduğunu göstermektedir (Kalafat,2005,s.58). Kırgız halk mitolojisinde diğer kötü iyelerden farklı bir formda güldürü cini Kulturkaç/Küldürgiş adlı bir kötü ruh vardır. Diğer kötü iyelerden farklı olarak korku odaklı olmasından çok güldürü üzerine kötülük göstermektedir. Kazak-Kırgız mitolojisinde güldürü cini Kulturkaç/Küldürgiş adlı mitolojik figürün insanları ormanlarda yakaladığında onlara komiklik yapacağına veya gıdıklayacağına inanılmaktadır (Veren,2018,s.119). Kulturkç/Küldürgiş ormanlarda ve çöllerde yaşayan omuzlarından geriye atılabilecek kadar büyük göğüsleri olan kadın suretinde tasvir edilmiştir. Anadolu'ya kadar uzanan hikayeler de genel anlamda insanları komiklikler ile onları oyalayan ve yollarını kesen/saptıran varlıklar olarak gösterilmektedir (Beydili,2004,s.364).

Ek 5:
https://www.google.com/search?q=Jalmauz
15.03.2024

Türk toplumlarında ortak mitolojik unsurları arasında görülen Karabasan, Kırgız Türklerinde farklı tiplemeler ve tasvirlerle görülmektedir. Türk toplumunda "al karısı", "al", "al kızı", "albastı", "albız", "almış" vb. gibi isimlerle çağrılan varlık, Kırgızlarda "albarstı" olarak isimlendirilmektedir (Polat,2019,s.94). Kara albastı ve Sarı albastı KırgızKazak Türklerinde görülen albastı tasvirleridir. Sarı albastılar Kara albastılara kıyasla zayıf bir güce sahiptir. Sarı albastılar hoca veya baksıların duaları neticesinde bulundukları ortamı terk ettirilmeye mecbur bırakabilecek zayıf kötü

ruhlardır. Kara albastılar sarı albastılardan farklı olarak ancak kendisini görmek kabiliyetini sahip olan ocaklı adamlar tarafından kovulabilmektedir (İnan,1987,s.259). Genel anlamda insanlara kötülük veren ve onları rahatsız eden bu kötü ruh, göze belli şeylerin korkunç bir şekilde tezahür etmesinden dolayı ortaya çıktığı söylenebilir. Kırgız halkında yeni bir çocuk dünyaya geldiği zaman annenin ölümü gerçekleşirse bu vahim olay kötü ruhlardan olan Kara Albastı dan kaynaklandığına inanılmaktadır (Beydili,2004,s.298). Doğum anında anneye ve çocuğa kötülük yapan bu kötü ruha "Ceztırmak" Bakır tırnaklıda gibi ifadeler kullanılmaktadır. Hiyerarşik bir düzenin içinde olan Ceztırmak "Sorel" denen bir mitolojik varlığa tabidir. Sorel adlı bu kötü ruh genel olarak ormanın sığ bölgelerinde yüksek ağaçların zirvelerinde yaşamaktadır. Farklı formlara ve suretlere girebilen bu varlık daha çok insan suretinde görünmektedir. Ceztırmak Sorel'e kıyasla daha çok kadın suretinde görülmekte ve tıpkı tabi olduğu Sorel gibi ormanlarda yaşamaktadır. Albastı Kırgız mitolojisinde uzun boylu, ince, sarı benizli, saçları ve göğüsleri birbirinden ayrık şeklide sallanan bir kız olarak tasvir edilmektedir. Bazı durumlarda keçi ve tilki formuna girdiği ifade edilmektedir (İnan,1987s. 259). Albastı ateş ile ilişkisi olan bir kötü varlıktır. Ateş yakıp saçlarını dört bir yana dağıtıp oturur şekilde tasvir edilmekte, bununla birlikte genelde yanında oynayan kızlara yer verilmektedir (Polat,2019,s.94). Kırgız Türklerinin eski inanışlarında albastıya benzer yönleri bulunan Martuu adlı kötü ruhlu bir mitolojik motiften bahsedilmektedir. Bu kötü ruh insan uyurken veya hamile bir kadının doğumu esnasında göze görünmeden gelip insanı boğan şeytani bir varlık olarak tasvir edilmektedir (Abduldaev,1969,s.420). Bahsi geçen şeytani varlıkların yanı sıra azari ve bezori adlı dişil ve eril figürler karşımıza çıkmaktadır. Azari şeytanların piri Bezori ise şeytanın anası olarak ifade edilmektedir (Orozobaev,2014,s.142-143).

Kırgız kültüründe mitolojik unsurlar içeresinde sayılması gereken önemli figürlerden biriside Mıtsan adlı kötü ruhtur. Mıtsan (Maymun Ruh) adlı bu kötü ruh çirkin yüzlü, kır saçlı bir kadın suretinde tasvir edilmiştir. Yaşam bölgesi orman olarak tasvir edilen mitolojik bu kötü ruhun fiziksel özellikleri genel tarif olarak kambur, uzun boylu, tüylü olarak gösterilmektedir. Bu ruh ormanlardan çıktığı vakitlerde boş evlere girmesi ile ünlenmiştir. Ormanın içlerine yalnız başına gelen kişilere bir takım sözler söyleyerek akıllarını başından çıkartmak suretiyle uçurumun kenarına getirip aşağı atlamalarına sebep olmaktadır. Çocukları ailelerinden çalıp, uzun ıstırap ve işkencelerle onları öldürdüğü ifade edilmektedir. Genç kız formuna dönüşüp insanlarla ilişkilere girmektedir.

Efsanevi anlatılar doğrultusunda bir avcı günün birinde ormanda güzel bir kız ile karşılaşmış ve onunla evlenmiştir. Çok zaman geçmeden kadın bereket göstererek avcının zenginleşmesini sağlar. Ancak bir gün avcı yoldan eve geldiğinde kadını kertenkele yerken, uzun dişli bir canavar şeklinde görür. Akabinde avcı korkudan bağırınca kadın da serveti de ortadan kaybolur (Karakurt,2011,s.242).

Kırgız halk inançlarında oldukça önemli Azıtkı adlı kötü ruh vardır. Azıtkı genellikle ıssız bozkırlarda ya da dağlarda dolaşan insanları yollarından çıkartmak için uğraşan kötü mizaçlı bir ruh olarak tasvir edilmiştir. Azıtçı veya azgırçı, azgırgıç kelimeleri baştan çıkaran, kötü yola sürükleyen, caydırıcı, doğru yoldan saptıran göze görünmeyen şeytani varlık olarak ifade edilmektedir (Abduldaev,1969,s.29). İnsanları yollarından ayırmakla kalmaz dağlarda veya arazide kaybolan hayvanların sesine benzer ses çıkartır veya ona benzer şekilde insanlara görünerek onları evlerinde uzaklaştırıp geri dönmemelerini sağlamaktadır (Orozobaev,2014,s.138). Kırgız Türklerinde İslamiyet sonrası süreç içeresinde Azrail figürünü görmek mümkündür. Kırgız Türkçesinde Calankıç, Canalgıç kelimeleri insanların canını

aldığına inanılan ruh olarak Azrail, ölüm, ecel, Korkunç, Ürkütücü gibi anlamlara gelmektedir (Yudahin,1965,s.228). Kırgız Türklerinde başka bir kötü ruh olarak Cekadlı iyeyi görmek mümkündür. Kırgız Türklerinin inanç dünyasında yer alan cek yer altında yaşayan kötü bir ruh, şeytani bir varlık inanılmıştır. Bu kötü ruhun varlığı hakkında Kırgız edebiyatından *"Cerden cek çıktı, eki kulağı tik çıktı, sarı er saktığınan kutuldu, sarı at külüktügünön kutuldu" "Yerin altından şeytan çıktı, iki kulağı dik olarak çıktı, sarı yiğit uyanıklığından dolayı kurtuldu"* (Orozobaev,2014,s.146). bilgisini vermek mümkündür.

Kırgız mitolojisinde sık sık rastlanan şeytani motiflerinden biri mite adlı kötü ruhtur. Zaman içeresinde mite adlı kötü ruh mitoloji

Ek 6:
https://arkeonews.com/lohusa-kadinlarin-korkulu-ruyasi/
15.03.2024

figürü olmaktan çıkartılarak gerçek bir varlık gibi insanlara zarar verdiğine inanılmıştır. Genel çerçevede üstünden pislik akan, ihtiyar bir kadın kılığında tasvir edilmektedir. Bazı tasvirlerde 12-13 yaşlarında bir çocuk boylarında gösterilmektedir. Kırgız halk inanışlarında insanoğlunun ayağının değmediği dağlık arazilerde yaşamaktadır. İstediği kılığı girebilmesi sayesinde insanların içine rahatlıkla girmekte ve hoşuna giden saf kızları süslü sözler ile büyüleyip kendi evine getirdiğine inanılmıştır. Kendi evine getirmeyi başardığı kızları saçlarındaki bitleri temizlemelerine mecbur bırakır. Genç kızlar kötü ruhun saçlarındaki bitlerle uğraşırken o da kızların başparmaklarındaki kanı emer. Birkaç gün boyunca bu olayın devamı sonucunda aşırı kan kaybından dolayı genç kız ölür ve mite onu yer. Mite motifi İslamiyet öncesi şeytani görüşlerden türediği söylenebilir. Jelmoguz Kempir adıyla bilinen şeytani varlıklardan farklı olarak yayılma alanı kısıtlı kalarak sadece Kazak-Kırgız mitolojisinde görülmektedir. Mitenin anlamı bazı bölgelerde Hortlak olarak da görülmektedir (Beydili,2004,s.390). Kırgız halk inanışlarında kadın suretine bürünmüş bir diğer kötü iye örneği Demir tırnaktır. Demir tırnak Türk toplumlarında kötü ruh tasvirlerinde çok rastlanır bir motif değildir. Kırgız Türklerinde adına "Jeztımak" bazı bölgeler de "Jez Tumşuk" demir burun olarak ifade edilmektedir. Yarı gerçek yarı efsaneleşmiş bir varlıktır. Yaşam alanı insanlardan uzak ormanlardır. Bu şeytani ruh demir burunlu, demir tırnaklı güzel bir kadın suretinde tasvir edilmektedir. İnsanlarla iletişime geçtiği esnada burnunu gizler ve kötü emelleri için insanlara büyüleyici sözler fısıldar. Demir tırnak tepegöz efsanelerinde genel olarak kız kardeş figürü ile özdeştirilmiştir. Anlatılan efsanelerde genelde avcılık için yola çıkan kahraman önce demir tırnağı akabinde tepegözü öldürmektedir (Beydili,2004,s.154).

Kırgız Türklerinde efsane ve destanların yanında masallardan bahsetmek mümkündür. Kırgız edebiyatında masallar oldukça önemli bir konumda olduğu söylenebilir. Masallar içeresinde sihir, hayat dersleri, hayvanlar, kuşlar, akıllı insanlar, efsanelere dair bilgiler

içermektedir. Masallar işaret ettikleri konularla bağlantılı olarak anlatılan olayların içeresinde mitolojik öğeler barındırmaktadır. Kırgız masal ve efsanelerinde öne çıkan mitolojik figürlerden biri "Kara kanatlı üç kuğu" masalındaki kuğulardır. Birinci kuğu yeraltında yaşamakta ve oradan insanlara kötülük yapmaktadır. Kuğulardan ikincisi insanları zor duruma düşürmekte gölün suyunu taşırmakta bundan dolayı halkta çözüm olarak şehrin en güzel çocuğunu göle atmak istemektedir. Üçüncü kuğu ise büyük bir kuş olarak halka saldırmakta ve halkı ağır hastalıklara maruz bırakmaktadır. Masalda geçen kuğular en son bir sarayda yan yana gelirler buna mukabil olanları anlatırlar ve onları yenen gençle karşı karşıya kalırlar. Masalın sonunda halkının mutluluğunu isteyen genç amacına ulaşır ve kuğuları kendi bölgesinden def eder. nlatılan masaldaki kuğular şeytani bir varlık olarak gösterilmekte ve insanlara zarar vermektedir. Bundan dolayı bu kuğu formundaki kötü figürü kötü bir iye ya da kötü ruhlu bir varlık olarak görmek mümkündür (Brudniy,2017,s.120-125).

Sonuç

Milli kimliklerin oluşmasında en önemli unsurlardan biri mitolojidir. Mitoloji antik dönemlerden günümüze kadar insan hayatının belirli noktalarında varlığını göstermiştir. Genel mitoloji anlayışının dışına çıkan Türk mitoloji düşüncesi Tek tanrılı bir inanç sistemi ve Şamanizm etkisi ile geliştiği söylenebilir. Diğer dünya mitolojilerinden keskin çizgiler ile ayrılan Türk mitolojisi Türk toplumundaki yaşayan insanın bakış açısını şekillenmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Doğum, yaşam ve ölüm gibi insanoğlunun hayat evrelerini anlamlandırmada kaynaklık etmiştir. Türk toplumundaki mitoloji algısını Kırgız Türkleri özelinde incelendiğinde ortak ve farklı tanımlamalar olduğu söylemek mümkündür.

Türk toplumun içinde önemli bir konumda bulunan Kırgız Türklerinde de diğer Türk toplumlarında olduğu gibi mitoloji hayatın belirli dönemlerinde kendine yer bulmuştur. Bu bağlamda Türk mitolojisinin önemli unsurlarından biri olan kötü ruh kavramı Türk kültüründe etkin bir rol oynadığını ifade etmek mümkündür. Yapılan araştırmalarda Kırgız Türkleri özelinde bakıldığında kötü iyelerin insanlar tarafından hayali olarak tasvir edildiği, en çok korktukları varlıklara benzer şekilde hayal ettikleri görülmektedir. Genel çerçevede insanlardan uzak olan bu varlıkların insanoğlunun içindeki korku duygusunun dışarı vurumu olarak görmek mümkündür. Kötü iyelerinden korunma ve onlarla nasıl mücadele edilmesi konusunda verilen bilgiler doğrultusunda insanların hayatlarındaki bir parça olduğu söylenebilir.

Madde ve metafizik kavramları çerçevesinde bakıldığında fizik ötesindeki varlıklara inanıldığı ve bu varlıklara karşı bir tür bağlantı olduğunu ifade etmek mümkündür. Sonuç olarak yapılan ve yaptığımız bilimsel araştırmalar göstermektedir ki: Genel çerçevede Türk toplumunun bir parçası olan Kırgız Türklerinde kötü iye kavramı geçmişten günümüze kadar varlığını korumuştur

Kaynakça

1. Abduldayev, E.-İsayev, D. (1969). *Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdügü.* Frunze.

2. Abramzon, S.M. (2021), *Kırgız ve Kırgızistan Tarihine İlişkin Seçme Eserler*, çev: Ali Ünal, Ankara, Phoenix

3. Akar, B (2019). *Platon'un Felsefesinde Mitolojinin İşlevi,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara

4. Barthold, V.V (1963). *Kırgızi Istoriçeskiy Oçerk,* Moskva

5. Beğenç, C (1974). *Anadolu Mitolojisi,* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi

6. Beydili, C (2004). *Türk Mitoloji Sözlüğü,* çev: Eren Ercan, Ankara: Cantekin Matbaası

7. Brandon, S. G. F (1971). *A Dictionary of Comparative Religion (DCR),* London: Weıdenfeld & Nıcolson

8. Bayat, F. (2005). *Mitolojiye Giriş,* Çorum: Karam Yayınları

9. Brudniy, B, Eşmambetov K (2017). *Kırgız Masalları ve Efsaneleri,* çev: Cengiz Buyar, İlmira Ragibova, İstanbul: Bilge Kültür Sanat

10. Coltonoev, B (2003). *Kırgız Tarıhı,* Bişkek:ARHİ

11. Davulcu, M (2021). Türk Halk Tıbbında "Yel" Hastalığı Ve Antalya Yöresinden Bir Sağaltım Örneği: "Yel Bileziği", *Folklor Akademi Dergisi,* 4 (1) s.149-171

12. Dıykanbayeva, M (2010). Kırgız Adı Üzerine, *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Derigisi,* 43, 205-210

13. Eliade, M (2001). *Mitlerin Özellikleri,* çev: Sema Rifat, İstanbul: Omnia Reklamcılık ve Yayıncılık

14. Erhat, A (1996). *Mitoloji Sözlüğü,* İstanbul: Remzi Kitabevi

15. Frazer, J.G (2004). *Altın Dal Dinin ve Folklorun Kökleri,* çev. Mehmet H. Doğan, İstanbul: Payel Yayınevi

16. Gömeç, S.Y (2011). *Şamanizm Ve Eski Türk Dini,* Ankara: Berikan Yayınevi

17. Gömeç, S.Y (1986). Umay Mesele *Tanıtım Dergisi,* 79, s.277-281.

18. Güç, A (2004). *Satanizm Şeytana Tapmanın Yeni Adı,* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı

19. Gürkan,S.L(2010). "Şeytan", TDVİslamAnsiklopedisi

20. İnan, A (1987). *Makaleler ve İncelemeler/Al Ruhu Hakkında,* Ankara: TTK Basımevi

21. Kalafat, Y Kamalov İ (2005). Tatar Efsaneleri, *Karadeniz Araştırmaları,* 6, s.52-77

22. Karakurt, D (2011). *Türk Söylence Sözlüğü,* Türkiye, E- Kitap

23. Kocobekov, M (2009). Kırgız Kağanlığı'nın Gelişme Devrine Ait Bazı Görüşler, *Tarih Dergisi,* 47, s.23-46

24. Küçük M.A (2013). Geleneksel Türk Dini'ndeki'Ana / Dişil Ruhlar'a Mitolojik Açıdan Bakış, Iğdır Ü. *İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 1, 105-134

25. Mangaltepe, İ (2009). *(Menandros ve T. Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler,* İstanbul: Doğu Kütüphanesi

26. Memmedov, C.B (2002). Eski Türklerde Gizli Tabiat Kuvvetlerine İnanma (İye inancı), *Türkler Ansiklopedisi,* C.3, s.330-337

27. Nahmedov, A (2016). Türklerde İsim Tabusu ve Bazı Yansımaları, *Yeni Fikir,* 7 (17); 137-143

28. Orozobaev, M (2014). *Kırgızcadaki İslam Öncesi Geleneksel İnanç ve İnanışlarla İlgili Söz Varlığı,* Ankara: 2014

29. Oxford, Dictionary

30. Ögel, B(2010). *Türk Mitolojisi,* C.1 Ankara: TTK Yayınları

31. Pike, E. R (1958). *Encyclopedia of Religion and Religions* (ERR), London: Meridian Books

32. Polat, K (2019). *Beşikten Mezara Kırgız Türkleri,* Ankara: Berikan Yayınevi

33. Powell, B.B (2018). *Klasik Mitoloji,* çev. Sinan Okan Çavuş, İstanbul: Bilge Kültüt Sanatn

34. Renan, E (1897). *Recollectıons Of My Youth,* London: Chapman and Hall

35. Roux, J.P (2001). *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık,* çev: Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi

36. Russell J.B (1999). *Şeytan,* çev. Nuri Plümer, İstanbul: Kabalcı Yayınevi

37. Sarpkaya, S Yaltırık M.B (2018). *Türk Kültüründe Vampirler,* Ankara: Karakum Yayınevi

38. Serbest, K (2020). Uygurlarda Kötü Ruhlar ve Kötü Ruhlardan Korunmaya Yönelik Uygulamalar, *Kültürel Miras Araştırmaları Dergisi,* 1(1); 07-12

39. Solov'ev. A. (2003). *Sibirskoe vooruženie: ot kamennogo veka do srednevekov'ja Abramzon,* Novosibirsk

40. Tdk, Sözlük

41. Timuçin, A (2004). *Felsefe Sözlüğü,* İstanbul: Bulut Yayın Dağıtım

42. Vambery, H (1885). *Das Türkenvolk,* Leipzig: F.A Brockhaus

43. Veren, E (2018). IX. Yüzyıl Öncesi Türk Kültürel Belleğinde Mizahın İzleri, *Millî Folklor* 119 (Güz 2018): 114-126

Yeknesak Bir Hat: Bahçesaray'dan Bişkek'e Tercüman

Osman KEPENEK*

Gaspıralı İsmail Bey 21 Mart 1851'de Kırım'a bağlı Bahçesaray'da dünyaya geldi. Gaspıralı'nın dünyaya gözlerini açtığı bu tarihte Kırım 68 yıldır Rus işgali altındaydı. Sonraları azad olan gözel Kırım Gaspıralı'nın doğumunun 163. Yılına sayılı günler kala 18 Mart 2014 tarihinde düzmece bir oylama ile Rusya tarafından yeniden işgal edildi. Rusların ilhak dediği bu işgal bugün hâlâ devam ediyor ve Gaspıralı'nın adını her andığımızda onun vatanına sahip çıkamamış olmanın hicabı içimizde gittikçe büyüyor. İşte bu ruh hali ile büyük mütefekkirin hakkında birkaç söz söyleyecek, zaten bildiğiniz şeyleri belki farklı cümlelerle yeniden hatırlamanızı sağlamaya gayret edeceğiz.

Pek çok aydında olduğu gibi Gaspıralı'nın da içinde yaşadığı topluma dair düşüncelerinin şekillenmeye başladığı yıllar çocukluk döneminin hemen sonu, yani ilk gençlik yıllarıdır. Gaspıralı o yıllarda hissiyatının heyecanı ile fevri davranışlar içine girmiş, hayal kurmanın sınırının olmadığı yaşlarda her Türk'ün ikinci vatanı olan Türkiye'ye gizlice kaçmaya çalışmış ve neticede hayata gözlerini açtığı Bahçesaray'a geri dönmek zorunda kalmıştır. Türkiye'ye kaçış planları Gaspıralı'nın Moskova Askeri Lisesinden atılması ile sonuçlanmış ve mecburi hizmet olarak Rusça muallimi ile görevlendirilmiştir. Bir Rus'tan daha iyi derecede Rus edebiyatı ve felsefesine dair eserleri okuyup özümsemiş bu sayede Rusların sömürge politikasının düşünsel altyapısını anlamayı hedeflemiştir. Bununla birlikte kendi ait olduğu toplumu da yakından tanımaya çalışmış, toplumun milli hafızasını yeniden harekete geçirmeyi hedeflemiş ve onun milli zaaflarının neler olduğunu tespit etmeye başlamıştır. Gaspıralı, topluma dair düşüncelerini ve analizlerini Gündoğdu isimli hikâyesinde hikâyenin kahramanına söyletmektedir.[1] Gaspıralı'nın bu ilk gençlik yılları aynı zamanda Rusya'nın da büyük bir toplumsal değişimin eşiğinde olduğu yıllardır. Sadece Rusya'yı değil dünyadaki yenileşme hareketlerini de yakından takip eden Gaspıralı hem kendi toplumunu hem de Rus toplumunu analiz etmekte, Moskova ile Kırım'daki toplumsal dinamikleri aynı anda tahlil ederek Rusya'daki Müslüman-Türk toplumunun bu yenilik ve değişim sürecinde nasıl bir yol izlemesi gerektiğine dair tefekkür etmektedir. Sonraki yıllarda Gaspıralı'nın adı ile bütünleşecek olan Ceditçilik yani Yenileşme hareketinin tohumları bu tefekkür sayesinde hayat bulmuştur. Gaspıralı, Rusya'daki toplumsal değişimin Türk toplumuna yansımasının modern mektepler eliyle gerçekleşmesinin en makul yol olacağını söylemiş ve bundan sonraki hayatını adeta bu işe vakfetmiştir.

Önce Paris sonra da İstanbul'daki hayat serencamı neticesinde yeniden anavatanı Kırım'a dönen Gaspıralı Paris ve İstanbul'da temas ettiği entelektüel muhitin de etkisiyle artık fikren daha da bilenmiş bir Türk aydınıdır. Doğup büyüdüğü Bahçesaray'da beş yıl boyunca belediye başkanlığı görevini de yürüten Gaspıralı'nın zihnindeki ve mayasındaki esas iş elbette bu değildir. Bu sebeple henüz belediye başkanlığı görevi devam ederken bir gazete çıkarmak için uğraş vermeye başlamıştır. Çarlık Rusya'sı Gaspıralı'nın bu hamlelerini hep boşa çıkarmış,

* Akademik Araştırma Enstitüsü Başkanı

[1] Akpınar, Y. (2005), İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 2, İstanbul, Ötüken Neşriyat.

önüne çeşitli engeller koyarak gazetenin yayın hayatına başlamasına uzunca bir süre müsaade etmemiştir. En nihayetinde Çarlık Rusya'sını dize getiren Gaspıralı 22 Nisan 1883'de kısa sürede bütün Türkler için adeta bir mektep olacak Tercüman Gazetesinin ilk sayısını çıkarmaya muvaffak olmuştur. Rusya içindeki Müslüman halkın sorunları ile ilgili yazılar kaleme alan Gaspıralı, Çarlık Rusya'sını rahatsız etmemeye de dikkat etmektedir. Bu sebeple sürekli olarak Müslüman Türk toplumundaki yenileşme ve modernleşme çalışmalarının esasında Rusya'nın faydasına olduğunu vaaz etmektedir. Hatta Gaspıralı'ya göre esasında Rusya Hristiyan bir devlet olduğu kadar aynı zamanda Müslüman da bir devlettir. Çünkü, Rusya ahalisinin çok büyük bir kısmını Çarlığın himayesinde bulunan Müslüman topluluklar oluşturmaktadır. Rusya, himayesinde bulundurduğu halklara modern eğitim sistemini çok görürse bundan en büyük zararı kendisinin göreceğini bilmelidir. Netice olarak Hristiyan ve Müslüman halk bir arada yaşamakta ve bu iki inanç mensubu toplumun bütününü oluşturmaktadır.

Türkçe: Milli Birliğin Kilit Taşı

Kırım'da çıkan ilk Türkçe gazete olma özelliğini taşıyan Tercüman uzun bir süre haftalık gazete olarak çıkmış 1912'den sonra ise günlük gazete şekline getirilmiştir. Tercüman gazetesi yayın hayatına başladığı günden 1905 yılına kadar hem Türkçe hem Rusça yayımlanmak zorunda kalmış 1905 yılından itibaren ise Rusya'daki çeşitli devrimler sayesinde ortaya çıkan iklimden faydalanarak gazetenin Rusça bölümüne son verilmiştir. Tercüman artık Rusça yükünden kurtulmuştu ancak Rusya'daki bu siyasi iklim sayesinde başka gazetelerin de yayın hayatına başlamasıyla Tercüman'ın biricikliği ve eski etkisi yavaş yavaş sona ermeye başlamıştır. Ruslar, kısa süreli de olsa sağlamış oldukları bu basın hürriyeti sayesinde Türlerin arasında yeni yeni filizlenmeye başlayan bütünlüğü yok etmeyi başarmışlardır. Rusya içerisindeki çeşitli Türk toplulukları gerek Kafkasya'da gerek Türkistan'da ve hatta Kazan'da bile kendi yayın organlarını neşretmeye başlamışlar ve bir bütün halinde ortak bir dile sahip olma idealinden hızla uzaklaşmışlardır.

Tercüman gazetesi yayın politikası olarak Osmanlı Türkçesini (İstanbul Türkçesi) esas alsa da diğer Türk lehçelerinden kelimelere de sıkça yer verildiği görülmektedir. Gaspıralı'nın Tercüman'la yapmaya çalıştığı şey ulaşabildiği kadar fazla Türk'e ulaşmak ve onların bir an evvel modern bir eğitim sistemi ile buluşmalarını sağlamaktır. Bunun için insanların okumaya teşvik edilmesi en azından Tercüman'ı okumaları ve Tercüman aracılığıyla bütün Türklerin kullanacağı ortak bir edebi Türkçe'nin temellerinin atılması hedeflenmişti. Gaspıralı, hem Tercüman'da hem de diğer yayın organlarında kaleme aldığı yazılarında Rusya Müslümanlarının uyanışından bahsediyor ve bir uyanış olmazsa bu insanların kendi özlerinden uzaklaşarak yok olacakları uyarısında bulunuyordu. Uyanışın meşalesi ise modern mekteplerdeki eğitim modeli ile ve Rusya Müslümanları arasında büyük bir çoğunluğa sahip olan Türklerin anadili olan Türkçe eğitimle mümkün olacaktı. Gaspıralı'ya göre Rusya içindeki Türkler ancak Rus esaretindeki diğer Müslüman topluluklarla sıkı ilişkiler içinde olursa varlıklarını koruyabilirdi.[2] Buna ilaveten ve belki de daha da önemli olanı ise Rusya içindeki Türklerin ortak bir yazı diline sahip olmaları gerekliliğiydi. Gaspıralı daha sonraki yıllarda bu düşüncelerini meşhur bir vecize ile ***dilde fikirde işte birlik*** olarak sembolleştirdi.

Gaspıralı'nın çizdiği bu ufuk çizgisi sonraki yıllarda dalga dalga büyüyerek Gasparalı'yı büyük bir muallim yapmış ve hem kendi adı hem de öngördüğü eğitim modeli bütün Türk dünyasına ilham olmuştur. Örneğin,

[2] Geargen, F. (1986). Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876- 1935), Ankara, Yurt Yayınları.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş döneminin ve sonraki yıllarda Cumhuriyet Türkiye'sinin en meşhur simalarından birisi olan büyük Türkçü Yusuf Akçura da Tercüman'dan ve Gaspıralı'dan etkilenenler arasındadır. Akçura, kendisini Gaspıralı'nın sadık bir öğrencisi olarak tanımlarken 1912 yılında çıkarmaya başladığı ve bugün de yayın hayatına devam eden Türk Yurdu dergisini de Tercüman'ın küçük kardeşi olarak ilan etmiştir. Hatta bazı yazarlara göre Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ve Türk topluluklarında yürütmüş olduğu eğitim faaliyetleri ile Türk dünyasının çeşitli noktalarından farklı eğitim kademelerindeki öğrencilerin Türkiye'de eğitim görmesi de İsmail Gaspıralı'nın ortaya koyduğu eğitim modeli sayesinde gerçekleşmektedir.[3] Cumhuriyet Türkiye'sinin en önemli ideologlarından biri olan Ziya Gökalp'de Tercüman'ın sıkı takipçileri arasındadır. İkinci Abdülhamid'in basın yayın hayatında uyguladığı katı sansür politikaları sebebiyle uzun bir süre Osmanlı topraklarına giremeyen Tercüman, baskının azalması ile birlikte Osmanlı Türkleri arasında da heyecanla takip edilip okunup tartışılmaya başlanmıştır. Gökalp, Tercüman gazetesinin Türkçülük fikrinin halk tarafından benimsenmesinde büyük bir role sahip olduğunu söylemiştir. Gökalp'e göre Tercüman aynı zamanda bütün Türk dünyasının tek bir lisanda birleşebileceğinin de somut ispatı olmuştur.[4] Öte yandan Ceditçilik sadece bir mektep adı olmanın ötesinde esaret altındaki Türklerin istiklal mücadelelerine ruh olmuş, yetişen milli reformist kadrolar Türkistan'ın pek çok yerinde varlık göstermiştir. Sovyet Rusya döneminde diğer Ceditçiler gibi İsmail Gaspıralı'nın adı da hiçbir yerde anılmamış ismi adeta unutturulmak istenmiştir. Bu dönemde sadece Sovyetlerde değil Türkiye'de de Gaspıralı'ya dair eser veren ve söz söyleyen kimseye rastlamak neredeyse imkânsızdır. Türkiye'deki bu sessizliğin sebebine bakıldığında Gaspıralı'ya özel bir durumun olmadığını, dönem itibariyle bütün dış Türklere karşı bigâne bir halin Türkiye'de hâkim olduğunu söylemek gerekmektedir. Gaspıralı'nın isminin yeniden anılmaya başlandığı tarih ise Sovyetlerin eski gücünü iyiden iyiye kaybettiği 1990'lı yılların başı olmuştur. Sovyet Rusya içindeki bazı gazete ve dergilerde Gaspıralı'ya dair haberlerin yer almaya başladığı bu dönemde en dikkat çeken gelişme 1991 yılının Mart ayında yani Sovyetler Birliği resmi olarak henüz ayakta iken Kırım'ın Akmescit şehrinde düzenlenen Uluslararası Gaspıralı Konferansıdır.[5] Konferansın muhtevası ve ne derecede beynelmilel olduğu gibi hususlar tartışmaya açık olsa da bu Kırım'da ve Gaspıralı'nın adıyla böyle bir organizasyonun yapılması tek başına önem arz etmektedir. Sovyetlerin büyük kıyımına uğrayan Cedit hareketi mensupları günümüzde bilhassa Türkistan coğrafyasında yeniden hatırlanmakta ve miraslarına sahip çıkılmaktadır. Özellikle Özbekistan'ın bir devlet politikası olarak ortaya koyduğu Üçüncü Reform çalışmaları kapsamında Ceditçilere yaptığı iade-i itibar ve onların eğitim modellerini ayniyle uygulayacakları yönündeki siyasi söylemeleri Türk dünyasında heyecanla takip edilmektedir.[6] Bu konuda yapılan ilmi toplantılarda en önemli başlığın hâlâ ortak bir Türkçe'yi inşa etmek olması Gaspıralı'nın ne derece isabetli bir konuyu ele aldığının en önemli delilidir. Bütün bu müspet gelişmeler göstermektedir ki Tercüman'ın yayın hayatının sona ermesi ona biçilen misyonun sona erdiği anlamına gelmemektedir. Gaspıralı gibi büyük muallimler dünyalarını değiştirmiş olsalar da toplumlarının düşünce dünyasını dönüştürmeye hâlâ devam etmektedirler.

[3] Kirişçioğlu, F. (1999). Türk Milliyetçiliğinin Politik Gelişimine Dair. Türk Yurdu Dergisi. 19(139), 135.
[4] Ziya Gökalp, (2023). Türkçülüğün Esasları, İstanbul, Töre Devlet Yayınları.
[5] Devlet, N. (2011). Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist Ismaıl Gaspıralı, İstanbul, Başlık Yayın Grubu.
[6] Ercilasun, A.B. (2023, Aralık 17). Özbekistan'da Ceditçilik Konferansı. Yeniçağ Gazetesi. Özbekistan'da ceditçilik Konferansı (yenicaggazetesi.com.tr).

Usul-ü Cedit

Usulü Cedit, eğitimde yenilik yapılması ve o güne kadar uygulanmayan bazı yöntemlerle eğitimin modernleştirilmesi manasına geliyordu. Gaspıralı'nın başını çektiği ve ilk muallimi olduğu bu yeni eğitim sisteminin karşısında duranlar ise eğitimde herhangi bir reforma ihtiyaç olmadığını düşünen ve o güne kadar uygulanan sistemin devam etmesinden yana olan Usulü Kadimcilerdi. Usulü Cedit hareketinin gayesi çocuklara yeni metotlarla eskiye göre çok daha kısa bir zamanda okuma yazma öğretmekti. Okuma yazma oranını arttırmak, hemen herkesin temel seviyede metinleri okuyup anlayabilmesini sağlamak temel hedefler arasındaydı. Eski eğitim sistemi içerisinde pek çok yerleşim yerinde ilkokul seviyesinde mektepler bulunmaz, çocukların eğitimleri de medreseler eliyle yapılmaya çalışılırdı. Bu sistem içerinde kız çocuklarına yer olmadığı gibi, onların yazı öğrenmeleri de kesinlikle yasaktı. Usulü Cedit'e göre ise kız çocukları okuma-yazmadan mahrum bırakılamazdı. Gaspıralı için kadın hakları insan haklarının bir parçasıydı ve erkeklerle eşit şartlarda bir eğitim hakkına kavuşturulmayan kadınlar eşit vatandaşlar olarak toplumun içinde yer alamazdı. Bu sebeple reformun bir parçası olarak kız çocukları için de ayrı mekteplerin açılması ve onların da okuma yazma öğrenmesi kararlaştırıldı. Usulü Ceditçiler, okulu medreseden ayırarak okulda öğretmenin olması gerektiğini ve bu öğretmene düzenli olarak maaş verilmesini dile getirdiler. Okuma yazma öğretilme sürecinde kullanılan ve sürecin uzamasına ve zorlaşmasına sebep olan eski eğitim metotları ortadan kaldırılacak ve yeni sisteme göre okuma yazma öğretilmeye başlanacaktı. Gaspıralı, Tercüman gazetesi aracılığıyla yeni eğitim modelini hızlı bir şekilde halka tanıtmaya muvaffak oldu. Rusya'nın pek çok yerinden gelerek bu sistemi doğrudan Gaspıralı'dan öğrenen yüzlerce kişi Bahçesaray'dan ayrıldıktan sonra Usulü Cedit okullarını kendi yaşadıkları bölgelerde hayata geçirmeye başladılar ve bu okulların öğretmenlik vazifesini üstlendiler. Bu sayede 1883'de başlayan yeni eğitim sistemi 1901 yılında Rusya'daki 11 bin mektebin hemen hemen yarısını dönüştürmüştür. Rusya'nın bazı bölgelerinde bu dönüşüm daha az sayıda olmuş; özellikle Türkistan'ın içlerine doğru gidildikçe usulü kadimciler güçlerini muhafaza edebilmeyi başarmışlardır. Cedit hareketinin nihai hedefinin bütün Türk dünyasında tek bir ortak lisanı hayata geçirmek olduğu yorumunda bulunulabilir. Ancak bu nihai bir hedef, bir anlamda kızıl elmadır. Türk dünyasında ortak bir lisan için verilen mücadele sadece edebi boyutta değil siyasi boyutta da verilmeye devam etmektedir. Yüzyıllardır sürdürülen bu uğraşta maalesef henüz bir neticeye ulaşılamamıştır. Hal böyle iken Gaspıralı'yı ve Ceditçileri "başarısız" olarak addetmek gerçekle yakından uzaktan bağdaşmayan bir yorum olacaktır. Usulü cedit ile birlikte özellikle esaret altındaki Müslüman Türk topluluklarındaki yok olmaya yüz tutmuş milli şuur harekete geçirilmiştir. Usulü cedit Ruslara ve Müslüman olmayan diğer toplumlara ise uyguladıkları eğitim metotlarının ne derecede demode olduğunu göstererek bir anlamda onların da modernleşmelerine önayak olmuştur. Usulü Cedit ve onun yayın organı olarak nitelendirebileceğimiz Tercüman Gazetesi sayesinde o güne kadar Türklük âlemini kendi boyu ile sınırlı bilen ve birbirinden haberdar olmayan Türkler büyük bir medeniyetin üyesi olduklarının farkına varmışlardır. Bu dönemde Türk dünyasının pek çok yerinde modernleşme noktasında atılan adımlar ve yetişen aydınlar vardır. Ancak Gaspıralı ve Ceditçilik haricindeki pek azı kendi bulundukları coğrafyaların dışına sirayet etmeyi başarabilmiştir. Bu manada Ceditçiliğin sadece yeni bir eğitim metodu olmanın çok ötesine geçerek bütün Türkler için adeta bir milli mücadele meşalesi haline geldiğini söylemek mümkündür. Tercüman'ın yayın hayatına başlamasının üzerinden geçen 140
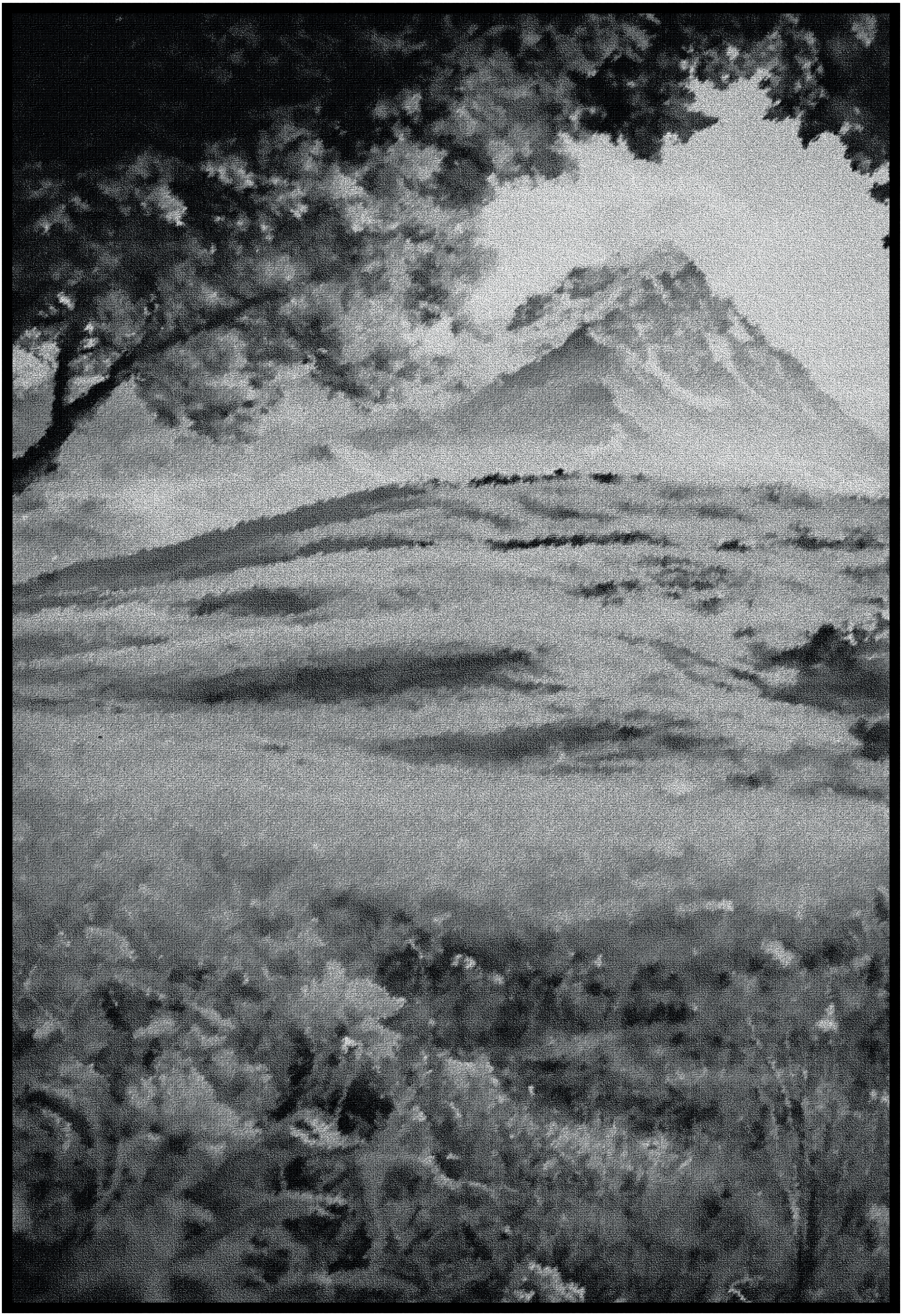
senenin ardından büyük muallim Gaspıralı'nın ortaya koyduğu ufuk çizgisini takip ederek Bahçesaray'dan binlerce kilometre ötede yine aynı isim ve heyecanla yayın hayatına başlayan elinizdeki bu yayın Ceditçiliğin muvaffak olduğunun açık seçik bir ispatı değilse nedir?